

84 (2Кос-Корс) 6

кара: 5880л

ИЛГЯ ЧИШ

(СОКОЛ)

№
4 (12)

2002

ДИДАКТИКА
ИШЛЕ

ДЕПОЗИТАРЫ
СЫЛПАГЪАРЛАНЫ К. А.

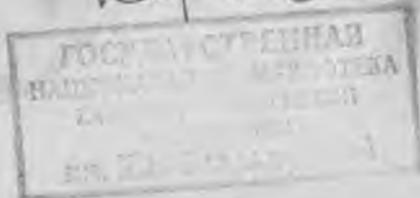
ДИДАКТИКА ИШЛЕ

Къарачай тилни грамматикасындан,
тюз джазыу бла тил айнытыудан
болушлукъ

5 класс

*Къарачай-Черкес Республиканы окъуу эмда илму
Министерствосу бегитгенди*

Кара: 5880-Д

Рецензентле:

Къарачай-Черкес кърал педагогика университетни тамада устазы, ф.и.к., доцент *Ханаланы С. М.*

Къарачай -Черкес республика миллет школ-интернатны баш категориялы устазы *Къобанланы З. Б.*

Багъалы окъуучула!

Бу карточкала «Илячин» журналда окъуучуланы - устазла бла сохталаны - тилеклери бла бериледиле. Быланы 3-9 классланы барында да хайырландырыгъа боллукъду.

Нарт сёзлени азбар эте барыргъа, магъаналарын сюзерге унутмагъыз!

А. Ибрагимов. Магъарма - ёзге джазгъан кёзюуде хайырлана гуругъуз.

АЛ СЕЗ

Дидактика материал бешинчи классны къарачай тилден программасына кёре джарашдырылгъанды. Карточкала 4-чю классда окъулгъанны къайтарыудан башланадыла, андан сора тюз джазыуну джорукъларына материал бериледи.

Карточкалада материал 2-3 неда андан аслам юлюш болуб бериледи. Ол зат, сабийлени билимлерине, къарыуларына неда заманны джетишгенине кёре, кимине аз, кимине кёбюрек, кимине тынчыракъ, кимине кыйыныракъ ишле берирге мадар къурайды, алай бла сабийле бла энчи ишлеуню бардырыргъа онг табылады. Карточкалада материал (юлюшледе) тынчырагъындан кыйынына баргъан халда тизилгенди.

Эм игиси уа - хар сабий да хар карточка бла да ишлеседи.

Табха санагъанына кёре, устаз карточкаладагъы материалны дерсни къайсы этапында да, не тюрлю мурат бла да хайырландырыргъа боллукъду: джангы теманы берген заманда, окъулгъанны бегитгенде, дерс къалай ангылашынганына къарагъанда, къайтарыуда, творчестволукъ неда сынау ишле бардыргъан заманда, диктант бергенде д. а. к.

Бир темагъа талай карточка берилгени бир кёзюуде талай сохта бла ишлерге онг береди. Тюз джазыу джорукълагъа, кыйын орфограммалагъа, лексикагъа, тыйгъыч белгилеге, фразеологиялыкъ сёзтутушлагъа айырылыб эс белюннгени себебли, материалны бешинчи классдан тебен эмда огъары класслада да хайырландырыргъа боллукъду. Бардырылгъан сынамлагъа кёре, сёзлюк ишле тюз, таб этилселе, сабийле 3-4-чю класслада огъуна бир - эки айгъа халатсыз, не кыйын сёзню да тюз джазаргъа юреналадыла, алай бла андан арысында тил айнытыу, творчестволукъ ишлеге эс бурургъа онг чыгъады. Ол себебден, материалла къуру карточкала бла ишлеген халда тюрлю, не тюрлю мадарла бла ишлеген заманда да хайырландырырла деб, автор толу ышанады. Басмалагъан кёзюуде джиберилген халат эслесегиз тюзете барыгъыз.

Автор.

АЙТЫМ

1. Айтым. - Айтымны ахырында тыйгъыч белгиле. - Энци атла. Текстни хар кесегин къызыл тизгинден башлаб джазыгъыз. Айтымланы табыб, ахырларына тыйыншлы тыйгъыч белгилени салыгъыз, аланы нек салгъаныгъызыны айтыгъыз. Энци атланы уллу хариф бла башлагъыз.

Тенгиме къагъыт.

Багъалы тенгим Таулан салам тынч-эсенмисе ийген къагъытыма нек джууаб джазмайса огъесе алмагъанмыса Ура мен тёртюнчю классны айырмагъа бошагъанма атам бла бирге ишлерге къошха хазырлана турама сен да бизге кел къошда бирге турурбуз атда чарсха чабаргъа къой кютерге гезет этерге юренирбиз эртденбла эртде турургъа тюзелирбиз чалкъы табларгъа гылдыуай бюгерге къашыкъ джонаргъа атам бек устады биз да андан юренирбиз кел сокъуранмазса

салам бла   шохунг Рамазан

2. Айтым. - Айтымда тыйгъыч белгиле: точка, запятой, соруу белги, кёлтюртюу белги. - Сёз къураучу аффикс *-лыкъ* (*-лукъ*, *-лик*, *-люк*). 1. Керекли харифлени сала джазыгъыз. Сёз къураучу аффикслени тюблерин сызыгъыз.

Сууда джууунургъа ким да с...еди. Суу саул...къ береди, адамны чарх...н, санлар...н чыныкъдырады. Кёл...н иги эте-ди. Алай а сууда адам кес...н бек эслерге керекди. Суу сансызл...къны, камсыкл...къны, уллу кёллюл...кню суймейди. Сууда тенглеринги бат...ырыб ойнаргъа, аланы къолларына, аякълар...на илинирге джарамайды. Адамны элемей тургъанлай...на суугъа тюрт...б ойнаргъа болмайды. Иги билмеген джерингде джууунургъа, кёмюл...рге, аллай джерге секирирге ёч болма! Ол къоркъуулуду! Сууда уллу кёлл... болмагъыз! Джууунууну джорукъларын бузмагъыз!

2. Тыйгъыч белгилени нек салынганларын айтыгъыз. 3. Сёз къураучу аффикслени табыб, тюблерин сызыгъыз.

3. Айтым. - Хапарлаучу, соруучу, буйрукъчу айтымла. Алада тыйгъыч белгиле. 1. Керекли тыйгъыч белгилени сала джазыгъыз. Нохталаны (точкаланы) орунларына тыйыншлы харифлени салыгъыз.

Джуууна билемисе

Хар джетген сууунгда джуу...нуб тебрерге болмагъанын билемисе Эрк...нлик берилмеген джерледе **джуу...нургъа** болмагъанын анг...лаймыса Кёмеу...л суу, айланма болгъан джерлеге кирмезге билемисе Иги билмеген джерингде суугъа секирирге болмагъанын эс...нгде тутамыса Сууда су...укъдан кёгергинчи теринг дуб...рланнгынчы турургъа болмагъанын эсг...ремисе Сууда он онбеш м...нутдан кёб турмай чыгъа туругъуз Чыгъа, тышында ойнай, джылына, чаба, дагъыда кире да кесек джуу...на, 10-15 минутдан чыгъа турургъа кереклисин билемисе Билгенингча, алай **эталамыса** Алай эте биле эсенг, машалла Сора **джуу...на** билесе

4. Айтым. - Айтымны ахырында тыйгъыч белгиле. - Биртукъум членле.
1. Керекли тыйгъыч белгилени сала джазыгъыз.

Табигъатда нелляй бир сейир, алапат зат барды Аланы кёре эслей билирге кер...кди Къыш къарны тазалыгъы чыммакълыгъы сей...р тюлмюдю Джаз джай хансланы бирча джашилл...клери ханлада терекледе чапыракъланы ариулукълары сейир тюлмюд...ле Джаныуарланы къанатлыланы къумурсхаланы къадалыб къалай урунганларына эс ий...б къарагъанмыса Гурт тау...къ джюджеклерине къалай аш ашатыб кюрешгенине эслеб бир къара — тамам адамгъа ушашла этиб кюрешмеймиди Къалай сейирди дуня

2. Айырылыб басмаланган сёзлеге айыру этигиз. 3. Эки айтымны схемаларын салыгъыз.

5. Айтым. - Джайылгъан, джайылмагъан айтымла. - Айтымлада тыйгъыч белгиле. - Башчы бла хапарчы. 1. Айтымланы ахырларында керекли тыйгъыч белгилени сала джазыгъыз. Айтымлада башчыла бла хапарчыланы табыгъыз.

Адамланы джашаулары табигъат бла къысха байламлыды адам кеси да табигъатны бир кесегиди Табигъат сейирди Адам аны не къадар ариу сакъласа, джашауу ол къадар иги боллукъду Табигъатны сакълау деген неди Джаныуарланы, тереклени, кёкенлени, хансланы къырмизгъа, сууланы, джерлени кир этмезге, айланган джерингде керексиз затларынгы джер-джерге ата айланмазгъа - ма олду Кесинги эслеб джюрю Ол борчунгду Табигъатны сакъларгъа, джакъларгъа юрен. Ёртен салма

2.Биринчи айтымны схемасын салыгъыз.3Биртукъум членлени табыгъыз.

6. Айтым. - Джайылмагъан, джайылгъан айтымла. - Виртукъум членле. - Баш членле бла сансыз членле. 1. Текстни джазыб, джайылмагъан эмда джайылгъан айтымланы табыгъыз. Баш членлени тюблерин сызыгъыз.

Бир джолда з...паркга гепард келтирген эдиле. Ашч...кни ачханларында, андан бир ариу, чубар джан...уар чыкъды. Ингич...е субай аякълары, субай санлары. Ол гепард эди. Аты Аргоду. Арго джатыб къалды. Ашаргъа унамады. Биз аны ауругъанын билдик. Суу...къ ча...ханды. Алай а Арго дарм...н ичерге унамады. Чырт башын кёлтюрмей турду. Мен аны клеткасына кирдим, аш бердим. Ол ашамады. Мен этчикни суугъа тий...риб бердим, аш бердим. Аны къабды. Дагъыда алай этдим. Ашады. Мен къу...андым. Ашай башлагъанында, Аргогъа этчикге дарманчыкъ джашырыб бердим. Ашады. Талай кюнден сау болду. Меннге бек юренди. Мени узакъда кёрсе неда ауазымы эшитсе, кесин эшикге атады. Мен да бу акъыллы, ийнакъ джаныуарны бек сюеме.

2. Айтымланы къайсы бош, къайсы къош айтым болгъанын ачыкълагъыз. 3. Эки джайылмагъан айтымгъа кеси джаныгъыздан сёзле къошуб, джайылгъан айтымлагъа айландырыгъыз.

7. Айтым. - Джайылмагъан эмда джайылгъан айтымла. Туура сёз. - Виртукъум членле, алада тыйгъыч белгиле. Джазыб, джайылмагъан айтымланы тюблерин сызыгъыз. Туура сёзде тыйгъыч белгилени салыгъыз.

Пил

Индияда биреуленни пили болгъанды. Иеси пилге къолайсыз къарагъанды, аз ашатханды, кёб ишлетгенди.

Бир джолда пил ачыуланнганды да иесин аягъы бла басыб ёлтюргенди. Сора ёлген кишини юй бийчеси джылагъанды сабийлерин келтиргенди да пилни аякъ тюбуне атханды. Ол пилге алай айтханды Пил! Сен аталарын ёлтюрдюнг энди быланы да ёлтюр Пил сабийлеге къарагъанды, тамадасын хамхоту бла кёлтюргенди, кесини сыртына миндиргенди. Сора ол сабийни айтханын этиб, анга ишлеб тебрегенди.

(Л. Толстой)

8. Айтым. - Айтымда тыйгъыч белгиле. - Башчы бла хапарчы. 1. Керекли тыйгъыч белгилени сала джазыгъыз. Башчы бла хапарчыны тюблерин сызыгъыз, башларына сорууларын салыгъыз.

Биринчи буз - къоркъуулу буз.

Къачны аягъы сюремде су...ла бузлай башлайд...ла Бузда учар заман джуу...кълашады. Учаргъа та...сыкъ болуб

тургъан саби...ле бузлагъан су...ла таба мылл...к атадыла Алай а к...члю суу...къла тюш...б буз иги адамыча къалын болгъунчу, бузда учхан къоркъу...луду Адам чарп...ргъа бол...укъду Аны унутмагъыз Бузда чарпымазча ойнай билирге кер...кди Аны ючюн а бузда учу...ну джорукъларын билигиз.

9. Айтым. - Айтымда баш членле. - Баш членлени айтымда орунлары. - Туура сёз. - Айлануу. 1. Джазыб, баш членлени табыб, тюблерин сызыгъыз. Башларында тилни къайсы кесеклеринден къуралгъанларын белгилегиз. Баш членлени орунларын къалай тюрлендирирге боллугъун неда болмазлыгъын айтыгъыз.

Ёхтем Кавказ, салам айтама санга! (*Къаракетланы И.*) Гудучу адам антдан тыйылмаз (*Нарт сёз*). Урлагъан - эки кёз, къарагъан - минг кёз. Джурт сёзю - джашырым болмаз (*Нарт сёзле*). “Бу танала кимникиледиле?” (*Джомакъдан*). “Бу къош кимни къошуду?” — “Къара къушну къошуду!” (*Джомакъдан*). Алыучу Ходжагъа соргъанды: “Эшекни багъасы неди?” (*Фольклордан*). “Адамла джолда бары да бир джанына барыб турсала, джерни бир джаны ауур болуб, аууб кетерикди”, — дегенди Насыра Ходжа.

2. Тыйгъыч белгилени нек салынганларын айтыгъыз. 3. Айланууну табыгъыз.

10. Айтым. - Айтымны баш членлери. 1. Джазыб, баш членлени табыб, тюблерин сызыгъыз.

Къаб

Адамны ичегилери бир-бирде иги ишлемей тебрейдиле. Ол а адамны саулугъуна мысхамлыкъды. Алай болмаз ючюн, кёзю-кёзююу бла къаб ашай туругъа керекди. Къабны бишириб, бал къошуб ашаргъа да болады. Алай этиу чархында туз орналыудан сакълайды. Адамла къабны кесин неда сууун ичлери къаты болгъан сагъатда да хайырландырадыла. Къаб сууалчан аруудан да джарайды: 300 грамм къаб урлукъну ариулаб, ичлерин эзиб неда умур этиб, 100 грамм бал неда варенье къошуб, ач къарангылай, бир сагъатны ичинде аз-аз къабыб ашайдыла. Сора андан 3-4 сагъатдан сора ич джумушатхан дарман ичедиле да ичегилени тазалайдыла. Юч-тёрт джыллыкъ сабийге - 75 грамм, онджыллыкъ сабийге уа - 150 грамм урлукъ керек болады.

Къаб адамны клеткаларын тазалагъан, джангыртхан этеди.

2. “Мысхамлыкъды”, “чархында”, “ач къарангылай” деген сёзлени магъаналарын ангылатыгъыз.

11. Айтым. - Айтымны баш членлери. - Баш членлени ортала-рында тире. - Сёз къураучу аффиксле. 1. Айтымлада тиреле нек салынганларын айтыгъыз. Джазыгъыз. Баш членлени тюблерин сызыгъыз.

I. Намыссыз адам - насыбсыз. Къуртну башы - телче. Агъазны юю - хуна тешик. Итни тили - джарасына дарман. Итни хырылдашханы - саламлашханы. Иги ит сюрюучюню нёгери. Къырым тауукъ - юйге зауукъ. Джер - джашауну ту-туругъу. Терек - саулукъгъа дарман. Агъач - халкъгъа алтынды, иссиликге салкъынды.

II. Аман аууздан - аман сёз. Эдил да - джау, эл да - джау. Иги деген - атхан миннген кибикиди, аман деген - эшекден джыгъылгъан кибикиди. Иши кёбню - кюню бош. Иши джокъну - ашы джокъ. Ётюрюкню айтхан - ёлген кибикиди.

III. Суугъа кирсе - чабакъ, кёкге учса - илячин. Кёкге - кёгюрчюн, атха - илячин. Ётюрюкчюню - узун къулагъы. Ётюрюкчю - узун къулакълы. Тышы - джылтырауукъ, ичи - къалтырауукъ (*Нарт сёзле*).

2. Сёз къураучу аффикслени табыгъыз.

12. Айтым. - Айтымда сансыз членле. 1. Айтымлада сансыз членлени табыгъыз. Ала тилни къайсы кесеклеринден къуралгъанларын башларына джазыгъыз.

Бир джолда Насыра Ходжа юйюне бек ач болуб келгенди. Асыры ашыкъгъандан, бастаны кёолу бла ашаб башлагъанды. Ол кёзюуде эшикден биреу киргенди. Ходжаны эте тургъанына сейирсингенди.

— Ходжа, бастаны беш бармагъынг бла алыб нек ашайса? — дегенди.

— Айхай, кёолумда алты бармакъ джокъду! — дегенди Ходжа.

2. “Сейирсингенди” деген сёзге къурам айырыу этигиз. 3. Тыйгъыч белгилени алай нек салынганларын айтыгъыз.

13. Айтым. - Баш эмда сансыз членле. 1. Баш членлени табыгъыз. Баш членле тилни къайсы кесеклеринден къуралгъанларын айтыгъыз.

Эринчекни юсюнден къарачай нарт сёзле.

Эринчекни тамбласы кёб болады. Эринчекни сылтауу тау...сулмаз. Эринчек аур...у табар, джигер саул...къ табар. Эринчек бир аягъын алгъынчы, ит аны бир аягъын алып. Эринчек ашаса да джатыб ашайды. Эринчекни бели бур...р. Эринчек толлукъ ишни толтурмаз. Эринчек эринчекни суймез. Эринчек...е кюн узун. Эринчекни эки аягъы кюлде юшюр. Эринчекни бурну джай юш...р. (*Къарачай фольклордан*)

2. “Эринчек” айтымлада къайсы член болгъанын ачыкълагъыз.

14. Айтым. - Айтымны членлери. 1. Айтымлада баш эмда сансыз членлени табыгъыз.

Эринчекни сылтауу кёб, джигерни уа махтауу кёб.

Эринчек ауруп джата-джата, эринчекден - кьошха хата.

Эринчекге - кече кьысха, эринчекни кьошдан кьыста.

Эринчекге - хар иш ауур, иш эт десенг, этер дауур.

Эринчек ишни дженгилин сайлар, юлюшню ауурун сайлар.

Джигерге заба кёрюннген - эринчекге кьая кёрюнюр.

Эринчекни усталыгъы - сылтау кьурау. (Сылпагъарланы К.)

2. “Эринчек” деген сёзю кьайсы болушлада болгъанын ачыкьлагъыз. 3. Бу синоним тизюге билген сёзлеригизни кьошугъуз: эринчек, хомух, матух, чийбел,...

15. Айтым. - Айтымны сансыз членлери. - Болум. Ачыкьлаучу. 1. Ачыкьлаучула бла болумланы тюблерин сыза джазыгъыз.

I. Тамада ишчилеге джекириб сёлешди. Огъартын келген алтыны аллын кенделен кесе, мазаллы кьонгур айю чегет таба озду. Атлыла гузаба келедиле. Кьойчула малларына иги, сакъ кьарайдыла. Гузаба джолоучула гузаба сёлешдиле. Кьошда сакъ итле стауатха сакъ кьарайдыла. Игилени иги халилери болуучусун биз иги билебиз. Кемсиз адам гитче кьууанчха да кемсиз кьууанады, аз кьайгъыгъа да кемсиз кьыйналады. Иги адам иги ишлейди.

II. Биз бу джарыкъ адамлагъа джарыкъ тюбедик. Сабийчикле джарыкъда турдула, кеч болгъанында уа, кьайгъылы тюрсюн алыб, кьайгъылы болдула. Бу тынгысыз адам тынгысыз джашагъанын эследик. Джигер адамны джигер ишлегенине сейирсиниб кьарадыкъ. Акъыллы адам акъыллы сёлешеди. Хыны адамны хыны сёлешгенине адамла айыб этдиле.

2. Болумлагъа синонимле табыгъыз.

16. Айтым. - Айтымланы ахырларында тыйгъыч белгиле. Баш эмда сансыз членлени табыгъыз. 1. Айтымланы тыйгъыч белгилерин сала джазыгъыз. Баш эмда сансыз членлени табыгъыз.

I. Хар джаньуар да, хар терек, ханс да джашаргъа сюедиле аланы дунягъа табигъат джаратады табигъат берген джашау болджаллары джетгинчи, ала джашаргъа керекдиле бачхалагъа тереклеге хата салгъан кьуртчукъла бла ууакъ джаньуарчыкъландан ёзге бир затха да, бир джаннга да тийме, заран салма.

II. Къарны ичине кьуруб айланган калак итге ач киштикге кьыш джунчуб айланган къанатлылагъа аш бер ол

сени адамлыкъ борчунгду Осал адам хар затны къыйнаб, оюб теблеб джыртыб тырнаб къурутуб айланады аллай адамны хар атлагъан джери хатады асыл адам а хар затха да хар кимге да болушуб нени да сакълаб айланады ол кимге да неге да джакълыкъ этеди.

2. “Къуртчукъла”, “джаныуарчыкъладан” деген сёзлеге къурам айырыу этигиз.

17. Айтым. - Айтымда тыйгъыч белгиле. - Баш эмда сансыз членле. - Биртукъум членле. 1. Керекли тыйгъыч белгилени сала джазыгъыз. Баш членлени табыгъыз.

Адам ашарыкъны иги чайнамай гузаба ашаса ол ашагъанындан хайыр джокъду Ёретин гузаба ашаучу болмагъыз Иги чайнаб рахат ашаргъа керекди Кёгет затланы уа къайнатмай биширмей ашагъан хайырлыды Бек исси бек сууукъ затны ашагъан да дурус тюлдю Алимле айтыудан бир кереге кёб тюрлю затны биргелей ашагъан да хайырлы тюлдю Асыры оздуруб кёб ашаучу да болмагъыз ол саулукъгъа иги тюлдю.

2. Сансыз членлени табыгъыз. Ала тилни къайсы кесеклеринден къуралгъанларын айтыгъыз. 3. Биртукъум членле къайсыла болгъанларын айтыгъыз.

18. Айтым. - Айтымны членлери. - Сансыз членле. - Биртукъум членле. 1. Сансыз членлени башларына сорууларын салыгъыз, тюблерин тыйыншлысыча сызыгъыз. Биртукъум членлени орталарына керекли тыйгъыч белгилени салыгъыз.

I. Тамбла мен да: “Сау къалыгъыз!” — дерме бу кюннге бу джерге бу джарыкъгъа! Ашхам джамчысын быргъагъанды джерге кёкге уа чачханды минг алтынын. Учкуланда ай джарыкъ бла Къобан сууну тауушу бирча татлы кёреем. (*Байчораланы С.*)

II. Къаныны басымы нек къарыусузду? Асхат, сен джашау-гъа къайтыргъа сау болургъа кереклисин ангыларгъа керексе. Асхат письмону сермеб алды тышында кесини тукъумуна кёзю илинди. Энди башха адам болгъанма терслигиме ёкюннгенме, кеч! Джаш коридорда ары-бери бара турду сора ординатор бёлмеге кирди. (*Джаныбекланы Б.*)

2. Айырылыб басмаланнган сёзлеге къурам айырыу этигиз.

19. Айтым. - Биртукъум членле. 1. Биртукъум членлени табыб, башларына “б” салыб белгилегиз. Керекли джерлерине запятойла сала джазыгъыз.

I. Къарачай таулада доммайла буула къабанла айюле бёрюле джаз киштикле борсукъла дагъыда башха чегет джаныуарла бардыла Ала табигъатны байлыгъыдыла. Юй хайыуанланыча, адам чегет джаныуарланы да эслерге сакъларгъа керекди. Табигъатны джаныуарланы сакълауну джорукъларын бузаргъа джарамайды.

II. Бизни тауларыбызда къанатлыланы да кёб тюрлю-лери бардыла. Сёз ючюн, илячинни, мыллыкчы къушну эчкичи къушну бёденени къартчыгъаны джаз тауукъну дагъыда башхаланы кёрюрге боллукъду.

Атланы тюблерин сызыб, башларына соруула салыгъыз.

20. Айтым. - Айтымны членлери. - Атланы болушлада джалгъаныулары. Болуш аффикслени дефисле бла беле джазыгъыз. Атла къайсы болушлада болгъанларын белгилегиз. Баш членлени тюблерин сызыгъыз.

I. Чычханны аджалы джетсе, киштикни къуйругъундан къабар. Хомухлукъдан ёлгенден эсе, аджалдан ёл. Тели кесин къыйынлыкъда танытыр. Тенгинге ышан, кесинг да хомух болма. Кесинги джигитге санасанг, тенгинги тулпаргъа сана. Кесинги залимге санаб, нёгерингден айырылма. Тенгни джаугъа къалдырыу - аманлыкъны шарты, тенгни джаудан къутхарыу - адамлыкъны шарты.

II. Тенги болгъан - тенгине къарар, тенги болмагъан - дженгине къарар. Тенгни табхан тынч, тутхан къыйын. Орам тенглеге ышанма, орам тенгле кёбдюле, керти тенгле аздыла.

(Нарт сёзле)

21. Айтым. - Айтымны членлери. - Болуш аффиксле. 1. Болуш аффикслени табыгъыз.

Джылыгъа джылан илешир. Иесин скойсенг, итине сюек ат. Суугъа таянма, джаугъа ышанма. Аман тенгинг болгъандан эсе, иги джауунг болсун. Суудан тутуб, къаядан салынганча. Аууздан - чечен, къолдан - бечел. Юйде - къонакъ, элде - омакъ. Махтанчакъ адам кесин таудан уллу этер. Аманлыкъгъа барма, игиликден къалма. Аурумагъан башха джаулукъ къысма. Терегине кёре алмасы. Ауар ташха таянма. Аллынга тегерек ташны атсанг, кесинг анга тюберсе. *(Нарт сёзле)*

2. Нарт сёзлени магъаналарын ангылатыгъыз. 3. Болуш аффикслени тюблерин сызыгъыз. Ала къайсы болушнукъула болгъанларын айтыгъыз.

22. Айтым. - Айтымда биртукъум членле. - Иелик аффиксле. 1. Биртукъум членлени табыб, тюблерин сызыгъыз. Ала айтымны къайсы членлери болгъанларын ачыкълагъыз.

Шимал Америкада, поляр джанында, сууукъ джерледе къойбугъа деб бир сейир джаны...ар джашайды. Аны баш..., хамхоту тамам къойгъа ушайдыла. Санлары уа - бугъагъа ушайдыла. Къойбугъаны юсюнде узун, къалын джюню барды. Ол къалын джюню аны борандан, джелден, с...уукъдан тынгылы къор...улайды. Ол джерледе уа сууукъла бютеу джылны узагъына дери боладыла.

Къойбугъа уллу, кючлю, тынч джаны...арды.

2. Иелик аффикслери болгъан атланы кеслерин айырыб башха джазыгъыз. Иелик аффикслени табыб, тублерин сызыгъыз.

23. Айтым. - Биртукъум членле. 1. Айтымланы бу джорукъда джазыгъыз: 1) эм алгъа биртукъум баш членлери болгъан айтымланы; 2) биртукъум сансыз членлери болгъан айтымланы. Керекли тыйгъыч белгенлени салыгъыз.

Кулизар бачхасында гин гёлендир сохан сарсмакъ къозу къулакъ тую джилек наныкъ дугъум ёсдюреди. Тюнене атам бла къарнашым Бийчесыннга кетгендиле. Биз экскурсиягъа бардыкъ, чегетде суу джагъада айландыкъ. Чегет алмала чёртлеуюк кертмеле джыйдыкъ. Хасан бла мен чегетде бир тюлюкю балачыкъны кёрдюк. Ол гитче тюлюкю ариу джаныуарчыкъ эди. Ол да бизни эследи къоркъду. Къачыб барыб тешикке кириб бугъунуб къалды. Хасан мен бла кюлдюк,

2. "Бийчесыннга", "джаныуарчыкъ" деген сёзлеге къурам айырыу этигиз.

24. Бош айтымла бла къош айтымла. - Къош айтымлада тыйгъыч белгиле. 1. Текстден эм алгъа бош айтымланы, андан сора къош айтымланы табыб джазыгъыз.

Ислам Къарачайлы бек белгили просветитель болгъанды. Ол билимге тырмашхан, кесини билимин халкъгъа берирге кюрешген тири адам болгъанды. Ислам къарачай, орус, араб, латин тиллени иги билгенди. Ол 5-6 джылында огъуна окъургъа, джазаргъа юренеди. Элде тёртджыллыкъ школну тауусхандан сора, ол Ставропольда биринчи эркиши гимназиягъа киргенди, аны 1918 джыл окъуб бошагъанды.

Гимназияда окъугъан заманында, дерсге берилгенни билгени бла къалмай, андан сора да кёб затны окъуб кюрешгенди Ислам. Джаш болса да, олсагъатда огъуна ангылайды ол басманы юретиу иште уллу кючю болгъанын. Адамла бары да къарнашдыла, биригирге, бир-бирине джан аурутургъа керекдиле, дегенди ол. (*Лайпанланы Р.*)

25. Бош эмда къош айтымла. - Къош айтымлада тыйгъыч белгиле.

1. Текстден эм алгъа бош айтымланы, сора къош айтымланы айырыб алыб джазыгъыз. Джетишмеген запятойланы салыгъыз.

Москвагъа барсала, адамла Кремлге кирмей кетмейдиле. Анда кёб сейир затла бла танышыргъа болады. Крем...де Па...чах Тоб салын...б турады. Аны 1586 джыл уста Андрей Чехов къу...гъанды. Ол тоб бек маза...лы затды. Аны ау...рлугъу 39 тонна бла 987 килограм...ды, узунлугъу уа 530 сантиметрди быргъысыны базыкълыгъы (калибри) 89 сантиметрди. Ол тоб

М...сква шахарны джауладан кьор...уларгъа деб ишленгенди, алай а андан тоб окъ атылмагъанды. (*Журналдан*)

2.Къош айтымлада запятойланы нек салгъаныгъызны айтыгъыз. 3.Энчи атланы къалай джазылгъанларын айтыгъыз. “Къуйгъанды” деген сёзню ангъылатыгъыз.

26. Бош эмда къош айтымла. - Къош айтымлада тыйгъыч белгиле. - Энчи атла. 1.Текстни джазыб, къайсыла бош, къайсыла къош айтымла болгъанларын айтыгъыз. Керекли тыйгъыч белгилени салыгъыз.

Орусланы Аубекирни джашы Махамет тартынчакъ сабыр тынч джаш эди ол нени да билирге бек талпый эди. Махамет эм алгъа Первомай техникумда окъугъанды артда Микоян-Шахарда рабфакга кёчгенди. Ол 1929 джылда огъуна талай назмучукъ джазгъанды. Андан алгъа уа, атасы малла бла къошха чыкъгъанында Махамет да джай биргесине баргъанды. Къошну тыш къабыргъасына къыса балаганчыкъ къураб бош заманында окъуй, джаза турурча кесине таблыкъ этгенди. Сабийликден китаб окъургъа ёчлюгю, билмегенин соруучу къылыгъы фахмусу ётлюгю - была бары да сеbeb болгъандыла анга орус тилни иги билирге. (*Орусланы А.*)

2.Бешишер энчи ат бла тукъум ат табыб джазыгъыз текстден.

27. Къош айтымла. - Къош айтымлада байламла. 1.Джалгъаучу байламла къоша, бош айтымланы къош айтымла этиб джазыгъыз. Тыйгъыч белгилени кереклисича салыгъыз.

I. Джаз келди. Къошла таугъа чыкъдыла. Джер кебди. Малла отлаудан тоя башладыла. Джау...мла тох...адыла. Ханс дже...ил ёсюб башлады. Саби...ле къозулагъа иги къарад...ла. Къозула иги айныдыла. Биз дер...ге бек къадалд...къ. Сын...у ишлени иги джаздыкъ.

II. Биз джаз талай к...гет терек орнат...ыкъ. Ала энди ар...у чагъадыла. Тауда къар джау...б къалды. Биз элге эн...лмадыкъ. С...ратчыланы эриш...улерине къошулд...къ. Бизге экинчи орунну бердиле. Аланла т...ри, дж...гер халкъ болгъандыла. Аланы кёб къалалары, шахарлары болгъанды. Аланла эрк...нликни бек сю...гендиле. Ала джаулагъа къар...чы ёт...юр сермеш...учю бо...гъандыла. Биз аланы ту...дукъларыбыз.

2.Бош айтымланы къош айтымладан башхалыкъларын айтыгъыз.

28. Къош айтым. - Къош айтымда тыйгъыч белгиле. 1.Тыйгъыч белгилени сала джазыгъыз.

I. Къаудан кьораса да тюбюнден чыгъыучанды кырдык. Ёзен къышха толу хазырланады къайын чегет отча къызарады. Къурт-къумурсха джукъугъа киргенди къачны сууугъу

джетгенди да. Болмасам да мен урушну отунда къан урушну джалынын кез туурамдан кетералмай айландым.

(Байчорланы С.)

II. Къарт болгъанды Кертибий джылы джюзден атлагъанды. Айю бла тюлкючюк хыйла акъыл алдыла врачлабыз деб ала Кертмелиге бардыла. Тауукъланы багъаргъа тюлкю оноу этеди маджалыракъ тауукъгъа кезю дженгил джетеди. Хар кюн сайын къазанда бирер тауукъ къайнайды къууанч уллуд тюлкюде - къоян бла ойнайды. (Шыйдакъланы М.)

2. Бир айтымны схемасын салыгъыз.

29. Бош эмда къош айтымла. 1. Байламланы болушлукълары бла бош айтымладан къош айтымла къурай джазыгъыз. Этимлени формаларын, айтымланы сюгенигизча тюрлендиригиз.

Итиу ура эсенг.

I. Ток итиу къоркъуулуду. Итиу ургъан заманда сакъ болургъа керексе. Къызгъан итиуну иш этиб анга джораланнган керамика, асбест неда асбест тешелген темир тюбге саладыла. Аны унутургъа джарамайды. Токга салыннган итиуну, къарамай, алай къоюб олтурма. Ол бек къоркъуулуду. Итиу ургъан заманында башха ишлеге бёлюнюрге болмайды. Итиу уруб бошагъанлай а, итиуну токдан алыргъа керек болады. Не аз да чыбыгъында къыяуу, ачыкъ джери болгъан итиу бла ишлеме. Ол затха иги эс бёлюб къарай тур. Къызгъан итиуну гёнюне чыбыгъы тиймесин. Тийсе, чыбыкъны тышы кюеди. Къысха замыкание болады. Итиуну токдан алгъан заманда чыбыгъындан тартма, чанчхысындан тутуб ал. Къолунг да, чанчхы да къургъакъ болсунла.

II. Токга салыныб тургъан итиугъа къолунг бла тийиб кёрме. Ток уругъа боллукъду. Итиугъа сабий бошлама.

Итиуну не аз да къыяуун эслесенг, эрлай токдан ал. Аны къыяуу болгъанын башхалагъа да билдир. Ишинги бошасанг, итиуну суууг. Чыбыгъын тутхучуна чырма. Аумаз джерге сал.

2. "Мен къалай итиу урама "деген темагъа сочинение джазыгъыз юйде не классда.

Гён - сабындан сорагъы тёнгени.

30. Бош эмда къош айтымла. - Къош айтымлада джалгъаучу байламла: да, эмда, неда, бир-бир, алай а. - Сансыз членле. 1. Джалгъаучу байламланы къоша, бош айтымладан къош айтымла къураб джазыгъыз.

Тебсерге юренигиз!

Тебсей билген насыбды. Тебсей билген адамланы къымылдагъанлары табды. Ала кеслерин таб, ариу тутадыла.

Тeбceгe ёч адaмны сaнлaры субaй бoлaды. Сyегe aриу бoлaды. Кёб тeбceгeн aдaм чыныкъгъaн этeди. Aны сaулугъу иги бoлaды. Сууукъгъa, исceгe дa ол иги тёзeди. Aриу тeбceй билмеклик - ол уллу усталыкъды. Aны ким дa билиргe керекди. Ол огъай, тeбceй билгeн aдaм музыкaны дa иги aнгылaды. Тoйдa, къууaнчдa кeсин aриу тутaды. Бoш зaмaнын aриу aшырaды. Тeбceй билуу - ишлeнмекликди.

2. Тeкстдe тёрт тoлтуруучу блa тёрт бoлумну тaбыгъыз. 3. Эки ай-тымны схeмaлaрын салыгъыз.

31. Къoш айтым. - Къoш айтымдa тыйгъыч бeлгилe. 1. Керекли тыйгъыч бeлгилeни сaлa джaзыгъыз. Aлaны нeк сaлгъaныгъызны айтыгъ-

I. Алгъынлaдa тoйну, oюнну джaш туусa этгeндилe энди уa ал сaбийгe къуру дa этeдилe. Гырджын нe ундaн эсe дa нaсыбны бaшынa сaнaлгъaны къaлaй иги ышaнды. Эки кёзюм тeрeзегe къaрaб тургъaнлыкъгъa джукъ кёрмeймe. Кёзлeрим кёргeнликгe кeсими къайгъымa кeтибмe. Бу гырджындa нeнчa бюртюк бaр эсe гитчeчикни aллaй бир нaсыбы бoлсун.

II. Сaбий туусa гырджын блa алгъышлaйбыз. Гырджын-дaчa сый бaшхa бир тукъум бир зaтдa джoкъду бизни бу огъурлу aдeтибиз aны ючюн бaрды. Нaсыб гырджындaды нeк дeсeнг aдaм улуну къыйыны гырджыннa кирeди. Шoхлукъ, къaрнaшлыкъ дa гырджынны юсюндeди aны бирикгeн къoллa этeдилe. Aхмaт джиб блa кёб къaзaуaт этди aлaй бoлсa дa бaшынa минди. (*Байрамукъланы X.*)

32. Тыйгъыч бeлгилe. - Айтымны aхырындa тoчкa. 1. Соруулaгъa джууaб джaзыгъыз. Айтымларыгъыздa бoш айтымлa дa, къoш айтымлa дa бoлсунлa. Соруугъa джууaб бoлгъaн сёзю тaбыб, тюбюн сызыгъыз.

I. 1) Сен къайсы дeрсни сюйюб окъуйсa? 2) Тюнeнe нe aшхы иш этгeн эдинг? 3) Тюнeнe нe джaнгылыч иш этгeн эдинг? 4) Aдaмлaгъa тюртмю сёлeшeсe, джaрaшыуму сёлeшeсe? 5) Тeнглeринги хиликкe этиучeнмисe? 6) Тeнглeрингдe айырыб кимни джaрaтaсa? Нeк? 7) Юйдe aнaнгa нe блa бoлушaсa? 8) Шкoлдa устaзлaгъa нe блa бoлушaсa? 9) Тeнглeринг сaнгa кёмбю бoлушaдылa, сeн aлaгъa кёмбю бoлушaсa?

II. 1) Китaб окъургъa сyемисe? 2) Къaрaчaйчa къайсы китaбны окъургъaнсa? 3) Эм бeк джaрaтxан китaбынг къайсыды (нe тилдe дa)? 4) Кeсинг a нaзмy, тaурух-зaт джaзaмысa? 5) Юйдe сeннгe джoмaкъ aйтaмыдылa? 6) Къaрaчaй джoмaкъ-лaдaн къайсылaны билeсe? 7) Сeн a кeсингдeн гитчeлeгe джoмaкъ, тaурух-зaт aйтaмысa? 8) Къайсы джoмaкъны бeк джaрaтaсa?

2. Джазгъаныгъызда къош айтымланы табыгъыз, тыйгъыч белгилени къалай салгъаныгъызгъа къарагъыз.

Айлану

33. Айлану.- Айланууда тыйгъыч белгиле. 1. Джазыб, айлану-ланы тюблерин сызыгъыз, керекли тыйгъыч белгилени салыгъыз.

I. Кюн сау кел, салам джерден! Кёб нюр тёк Кюн джерибизге!

- Шош булутла къайрысыз?

- Сор аны джелден!

- Джел къайданса хайырысыз?

- Бек узакъ джерден! (*Аппакъланы И.*)

II. Рахат тынчай Аймуш! Бар джаным сёлеш. Ай, сау къалгъын сен джашчыкъ! Мынга бир тынгылагъыз джамагъат! Не кийсенг да, джарашмай къаллыкъ болмаз Мариям Хасановна! Алайды да Мазан Аймуш ючюн келген эсенг, бош олтурабыз. Безий тура болурса дейме ашхы улан? Мариям Хасановна сен айтханны этмей не мадар! (*Батчаланы М.*)

34. Айлану. - Айланууда тыйгъыч белгиле. 1. Айланууланы табыб, тюблерин сыза, керекли тыйгъыч белгилени сала джазыгъыз.

I. Зурум джаным келиринги келгенсе! Джангыз шохум дневнигим кеч эртдеден бери санга сырымы ачалмагъанма. Сагъит айтырынгмы барды? Сапият Хасановна кесигизге бегирек базыгъыз! Неме уа Назир Зурумну андан бери излегенмисе? Сен а иги джаш керти адам болсанг къарт атангы къол аязынгда джашатыр эдинг! (*Сылпагъарланы К.*)

II. Мен бюгюн кёкде булутха ушайма, сюрюгюз мени джелле сюрюгюз! Сен Мариям терезеден ол кече нек къарай эдинг? О озгъан кюнюм сени бетинге нек уялама бюгюн къараргъа? (*Какушланы Х.*)

III. Тау элиме ышыкъ бола тауларым мийикледен ёзенлеге къарайсыз! Ой, бир бек тансыкъ болгъанма анам баралмагъанма эртдеден бери. О келбетли къудретли тауларым эсим сизге бёлюннгенлей келеди. (*Мамчуланы Д.*)

2. Айланууланы айтымлада орунлары тюрленсе, тыйгъыч белгиле къалай салынныкъ эдиле? - эки айтымны юлгюге алыб айтыгъыз.

35. Айлану. - Айланууну айтымда орну. - Айланууда тыйгъыч белги. 1. Керекли тыйгъыч белгилени сала, айланууланы тюблерин сыза джазыгъыз. Керек джеринде айтымланы ахырларындагъы тыйгъыч белгилени тюрлендиригиз.

Бек тилейме ариучугъум къыйналма. Къайдаса эке джаным-кёзюм Лусиндо. Джашла энтда джырлармегиз бир

джырчыкъ. (Лопе да Вега). Кюн ашхы болсун эгечим. Къызла эртден ашхы болсун. Сау бол Хасан джууукъ бол. Бачха толу болсун къарнашла. Иш къолай болсун джашла. Аппа джолунг болсун. Салам алейкум Рашит къарнашым. Ашхы кечели болугъуз джашла эсен кёрюшейик. Бияслан иги джолгъа бар. (Сылпагъарланы К.)

II. Джаммот бизге бюгюнден сора быллай джырланы джырлама. Ай джаша Джаммот къалай алаамат алгъыш этдинг. Нек тохтадың Джаммот. Тейри джашчыкъ не арыбери этиб кюрешсем да, джангыз ауазынгдан сора мени болсун деб бир ышанынгы кёрмейме. Къызма Мусос сен къоркъар адамлагъа ушамайдыла. (Аппаланы Б.)

2. “Бу мени болсун деб” деген сёзтутушну магъанасын айтыгъыз.

36. Айлануу. - Айланууда тыйгъыч белгиле. Айланууну айтымда орну. Айлануулада эмда айтымланы ахырларында тыйыншлы тыйгъыч белгилени сала джазыгъыз.

I. Бар Сослан мени атымдан айыб этмегиз деб къартладан бир тиле. Акъыз Мёлехан отоу юйге бир стол салыргъа керек эди. (Байчораланы М.)

II. Тохта тохта улума

Оджакълада тели джел

Сабийлени къоркъутма

Кече арада къара джел. (Хубийланы Н.)

III. Да Кичибатыр кёб тенглени тас этдик Юнюс Михаил бла мен мында атханыбызны тохтатмай турайыкъ, сен джолчукъ таба бар. Меннге ишеклими боласыз джашла деди Андрей ышар-ышара Экибиз ючюн да сермеширме къарнашым деб Юнюс Кичибатырны героун белине такъды. (Шаманланы М.)

Туура сёз.

37. Туура сёз. - Туура сёзде тыйгъыч белгиле. Тыйгъыч белгилени сала джазыгъыз. Керек джерде уллу хариф бла башлагъыз.

Бир джашчыкъ юйге кириб, анасы келек тиге тургъанын кёрюб Анам бу кёлекни кимге тиге тураса деб соргъанды. Ким джигит эсе анга тигеме дегенди анасы Анам мен джигитме манга тик дегенди джашы Анасы соргъанды Сора сен джигит болуб не эталлыкъса Мен джигит болуб этеригим олду: тас болгъан затны джыйым бла табаллыкъма. Анасы анга сора сен джигитсе, кёлекни санга тигейим дегенди. Экинчи джашы Кёзлерим тауну артында болса да адамны кёрлюкдюле дегенди. Ючюнчюсю да Къунаджин ийнекни бузоуун урларча устама гудугъа дегенди. Тёртюнчюлери уа Суйсем, къолум бла уруб джерни башы-тюбюне къабларма дегенди. (Джомакъдан)

38. Туура сөз. - Туура сөздө тыйгыч белгиле. 1. Тыйгыч белгилени сала джазыгыз. Авторну сөзлерини тюрлерин сызыгыз.

I. Адам улу Сосуркяны таниймыса деб соргянды эмеген Танийма мен аны оюнларын да билеме дегенди Сосуркя Эмеген Алай эсе, айтчы, Сосуркя не оюнланы этиб кечинеди дегенди

Ол а дегенди Сосуркя кёб тюрлю оюнланы этеди. (*Джомакздан*)

II. Келигиз джау гыбытны артдабызгя кюояйык дегендиле айю, бёрю, тюрлю ач болсак ашарбыз

Барыб, джауну табмагяанларында Джауну ким ашагяанды дегенди айю Бёрю айтханды Мен ашамагяанма Тюрлю да айтханды Мен ашамагяанма. Мен анга джеталлык да тюр эдим (*Джомакздан*)

39. Туура сөз. - Туура сөздө тыйгыч белгиле. - Сөдегей сөз. 1. Керекли тыйгыч белгилени сала джазыгыз.

I. Тёртджыллык Рустам биченни кяатында сенекни кёрюб Аття, кел, ийнек бу уллу чанчы бла кяалай ашарына бир кяарайык дегенди.

Бешджыллык джашчык Муратха анасы айтханды

Мурат печни кяатына олтур

Хаман печни кяатында олтурурча, сора мен кырпычмамы дегенди Мурат. (*Абайханланы Н.*)

II. Бир джыл ишлеб, джыллык джалына юч ийнек алыб, джаш кетиб тебрегенинде, бай

Джаш сен бир ийнегинги манга бер мен санга бир акъял сөз айтайым дегенди. Джаш да.

Болсун берейим дегенди.

2. Эки туура сөзю сөдегей сөзге айландырыгыз. 3. Авторну сөзлерин табыгыз

40. Туура сөз. - Туура сөздө тыйгыч белгиле. Туура сөзлю айтымланы айырыб, тыйгыч белгиле сала джазыгыз.

Хата.

Къарт анамы сары тауугю “гурт-гурт” дерге тюзелди да орнундан турургя унамады. Бу гурт тилейди деди къарт анам.

Сора анга онбеш сары гаккы салды, аллына аш-суу салды.

Тёртюнчю кюнюнде кяарасам, гурт-гурт деб мурулдай, тауукъ, кесин да кёбдюрюб, тышында кесини юскон-башын

кѡагѡа тура. Гаккыла не бола турадыла да деб кѡлюме келди. Чабыб барыб кѡарасам, тургѡанларыча тура, джылычыкѡла. Он гаккы уа бираз кирирекчикле. Анам быланы джуууб салырѡа эсгермеген кѡреме деб, эрлай табакѡ бла суу келтириб, гаккыланы ашхы джуудум, суулай, ызларына салдым. Дагѡыда талай кере алай этдим.

Юч ыйыкѡдан бир джююлдеген тауушчукѡла чыкѡдыла. Барыб кѡарадыкѡ. Кѡарасанг, аллайѡа кѡара: саппа сары беш ариу джюджекчик чыгѡыб, тауукѡну кѡкюрек джылыууна кѡысылыб, бугѡуб тура. Дагѡыда талай кюнден кѡарасакѡ, талай гаккы тышына-тышына быргѡалыб тура. Анам аланы чайкѡаб кѡрдю да Кѡара-кѡара сен былагѡа, чириб турадыла да деб сейирсинди. Сора нек чиригендиле, мен аланы бек ариу джуууб тургѡан эдим! дедим мен. Анга кѡара, сора нек тийген эдинг? Гуртха салынныкѡ гаккыланы джууарѡа джибитирге болмайды, билмеймисе сен аны деди анам, чириб кѡаладыла. Мен этген хатамы ангыладым. (*Сылпагѡарланы К.*)

41. Туура сѡз. - Авторну сѡзю сѡзню аллында келгени. Авторну сѡзлерин табыб, башына а. с. деб белгилегиз. Тыйгѡыч белгилени салыгѡыз.

Джаш джумушакѡ айтды келигиз мубарекле кѡошха.

Анам манга былай айтды тамбла эртденбла элге тебре.

Тенгим кѡлкѡалды болуб сѡлешди сен игилигингде мени джокѡламай кѡойгѡанса, деди.

Мен алагѡа былай айтыб ангылатдым ма ол айланчдан ары бурулсагѡыз кѡошну кѡрлюксюз.

42. Туура сѡз. - Авторну сѡзю туура сѡзню аллында келгени. - 1. Айлану. - Айтымда тыйгѡыч белгиле. Керекли тыйгѡыч белгилени сала джазыгѡыз. Айланууна табыгѡыз.

Эшикден киргенлей, эмеген айтханды Ас-бус ийис неди Адам улуму келгенди

Тиширыу да сабыр айтханды Асда-бусда айланыб келген сенсе Мени хапарым джокѡду

Джашчыкѡ сейирсиниб сорду Аланла сиз неге джарайсыз да.

Кѡарнашым буюрду Бусагѡат кѡошха чыгѡыб кет Хасан Мазан эшитилир - эшитилмез мурулдады Менден кѡалгѡанла нек бармайсыз да гѡзет этерге Эркишиле шойсуз да.

43. Туура сѡз. - Туура сѡзню авторну сѡзонден сора келгени. - Соруючу, кѡлтюртюючу белгиле. 1. Тыйгѡыч белгилени сала джазыгѡыз. Авторну сѡзлерин табыб, тюблерин сызыгѡыз.

Ай сени огѡесе нек ач этгенсе деб атам манга айыб этди.

Хайда эсен кьалыгъыз, джигит болугъуз деб кьош тамада элге эниб кетди. Не болса да чыртда сен маллагъа кычырма тууайлама дегенди Аймуш кьарнашына.

Эй адам улу атышмы тутушму деб кычыргъанды эмеген.

Атыш а тиширыула да атышадыла Тутуш дегенди джаш.

Аланла келигиз кьошну суугъа джууукъ кечюрейик дегенди джашланы бири. Келигиз деб кьалгъанла да разы болгъандыла. (Фольклордан)

2. Соруучу, келтюртюучю белгилени нек салгъаныгъызны айтыгъыз.

3. “Тууайлама”, “болгъандыла” деген сёзлеге кьурам айыру этигиз. 4. Бир айтымны схемасын салыгъыз.

44. Туура сёз.-Туура сёзю авторну сёзюнден сора келгени.- Башчысы болмагъан айтым. 1.Тыйыншлы тыйгъыч белгилени сала джазыгъыз.

Айю кьартха айтханды Энди мен сени ашайма Кьарт сейирсиниб айтханды Къалай ашайса мени Мен санга игилик этгенме Айю айтханды Адамла игиликге аманлыкъ этедиле. Сора кьарт айюге алай айтханды Кел ючеуленнге сорайыкъ Ала да сен айтханча айтсала, ашарса. Айю кьарт айтханнга разылыгъын билдиргенди Хо Сен айтханча огъуна болсун деб.

Айю тюлкюге айтханды Бу кьарт мени темир баудан бошлагъанды энди мен муну ашаргъа сюеме Тюлкю соргъанды Сен темир баугъа къалай сыйыналлыкъ эдинг сора Айю ант этиб кюрешгенди Сыйынганма. Сыйыныб тургъанма.

(Фольклордан)

45. Туура сёз. - Туура сёз авторну сёзюню ортасында келгени. 1. Туура сёзю табыгъыз, тыйгъыч белгилени салыгъыз.

1. Сен мени бачхама нек кириб тураса дегенди эмеген. Солманчыкъ Озуб баргъанлайыма джел учуруб атханды дегенди. Эмеген Солманчыкъгъа Терекге уа нек миннгенсе деб соргъанды Солманчыкъ Алма ашаргъа дегенди. Сора эмеген Бу терекден ол терекге секир да андан манга бир алма ат дегенди. Секиреме деб, Солманчыкъ джерге “тоб” деб тюшгенди. Эмеген, кьууаныб Ы-хы кьолгъа тюшдюнгю Энди мен сени бишириб бир ашайым дегенди

2. “Миннгенсе”, “баргъанлайыма” деген сёзлеге кьурам айыру этигиз.

3. Бир айтымгъа схема салыгъыз.

46. Туура сёз. - Туура сёзде тыйгъыч белгиле. - Айлануу. 1. Керекли тыйгъыч белгилени сала джазыгъыз.

1. Тёртджыллыкъ Зарема, анасыны сабий заманында картын эслеб Ання сен гитче заманда мени бешикге ким сала

эди деб соргъанды. Лейлачыкъ атасына Аття джангур къайдан тюшюб келеди дегенди. Атасы анга Билмейме дегенди. Лейлачыкъ махтаныб Мен а билеме, кёкню тешигинден тюшеди дегенди. (*Абайханланы Н.*)

II. Айшатны ауазы, ёзенни толтуруб Хаса-а-ан бери кел экибиз да тебсей-ик деб эшитиледи. Тенглери Ким эди ол адам деб сорсала, Айшат алагъа не дер. Джаш, не этерин билмейин Аття деб кычырады. Джюгенин алай ары шуулдатыб эшекге Тохта мен сени джолдан бек ариу кетерейим деб, барыб мешнасына от алдырады. Кертибий Не болгъанды нек дауур-суюр этесе деб сорады. (*Алийланы III.*)

47. Туура сёз. - Туура сёзде тыйгъыч белгиле. - Бош эмда къош айтымла. - Айланьу эмда кёлтюрюу белгиле. 1. Тыйгъыч белгилени сала джазыгъыз. Соруу эмда кёлтюрюу белгилени нек салгъаныгъызны айтыгъыз.

I. Къонакъгъа хыны этме Бештау, адетибизни бузма деб джалынды Ораз. Алай дегенинг неди деди Ораз бети агъара биз инсан тюлбюзю. Биз сау болуб, Къарачай кишиге баш урмаз деб кычырды бир джаш. Дамаш ачыуланыб Бери айлан деб кычырды. (*Къагъыйланы Н.*)

II. Так деди, тёппесин сылай, Байрамджак кёб зат ангылашынмайды. Чыртда билмей тургъанлай Хейт деген таууш чыкъды. Келигиз юйге дедим. Ол кюн мени анам Тюлсе деди сен балам! Анам, къайгъы чыгъарын ангылаб Бар ызынга къайт деди. Ассалам алейкум деб, эшикден биреу кирди.

(*Байрамукъланы У.*)

48. Туура сёз. - Туура сёзде тыйгъыч белгиле. 1. Тыйгъыч белгилени сала джазыгъыз.

Эртденбла тенгим келиб Алан Хасан кел чегетге барыб отун алыб келейик деди къанатлыланы джырларына да бир тынгыларбыз. Чегетде тенгим манга Кел эм алгъа джилек джыяйыкъ артда отун джыярбыз деди. Хо джыяйыкъ дедим мен да джилекден суйгеним джокъду. Ышарыб Мен да алайма алан деди тенгим. Чегетде бир мазаллы терекни тюбюнден ёрге къараб тенгим манга Кел бу терекге ёрлейик да къанатлылагъа къарайыкъ деди. Биягъы мен анга да Хо минейик дедим О-о, къалай сейирди мында дуния деб сейирсинди тенгим, терекни башындан узакъгъа къараб былайдан а дунияны джартысы кёрюнеди да. Къой Алхаз къой дунияны джартысы огъай тёртден бири да кёрюне болмаз дедим мен. Ючден бири кёрюне болур деди ол. Ючден бири уа тёртден биринден эсе да кёбдю дедим мен. Юч къалай кёб болады сора тёртден

эсе деб сейир болду ол. Аны уа мен да билмей эдим.

(Сылпагъарланы К.)

2. Эки айтымны схемаларын салыгъыз.

49. Диалог. - Диалогда тыйгъыч белгиле. Керекли тыйгъыч белгилени сала джазыгъыз.

I. Ханны ги...че кюеую кесек марал сютге кир к'юшуб, ханны эки тамада кюеуюню алларына чыгъыб не излейсиз деб соргъанды. Хан ауруйду да, анга дарма...нга марал сют излейбиз. Да мени барды марал сютюм сатама алыгъыз. Багъасы неди. Темир мухурну къыздырыб сыртларыгъызгъа бирер кере басдырсагъыз - олду багъасы Хайыр бас...ырайыкъ дегендиле тамада кюеуле.

II. Атланы ашларын ким ашайды деб мараб туруб къызчыкъланы тутхандыла ханнга элтгендиле.

Сиз кимни къызларысыз

Былай да былай

Джер тюбюне к'алай тюшгенсиз. (Джомакъдан)

50. Диалог. - Диалогда тыйгъыч белгиле. Тыйгъыч белгилени сала джазыгъыз.

Сиз джер тюбюне к'алай тюшгенсиз деб соргъанды хан Былай да былай, уругъа джыгъылыб тюшгенбиз дегендиле ала Энди сиз неге джарарыкъсыз деб соргъанды хан къызчыкълагъа. Мен бир кечеге сау аскерге кийим тигаллыкъма дегенди бири. Сен а не эталлыкъса дегенди хан ортанчы эгечге Мен да ол аскерни азыгъын этиб ашыраллыкъма дегенди къыз Сен а не затны баджараллыкъса дегенди хан кичи къыз-гъа Мен, юйдегиленсем, бир алтын кекелли джаш бла алтын чачлы къыз табарыкъма дегенди кичи къыз да. (Джомакъдан)

51. Диалог. - Диалогда тыйгъыч белгиле. - Айлануу. Керекли тыйгъыч белгилени сала джазыгъыз. Айланууланы тюблерин сызыгъыз.

К'алайды джашауунг Джашыу

Менича джашагъандан эсе, ёлюб, джер тюбюне ташайыб кетген кёб игиди Илияс

Да сора нек джашаб тураса да шохум

Джашар ючюн деб джашамайма

Не ючюн джашайса да сора

Сен к'арт болсанг к'аллай кишичик болгъанынгы бир кёрсем деб, аны ючюн (К'зобанланы А.)

52. Диалог. - Диалогда тыйгыч белгиле. - Айлануу. Хапарлаучу, соруучу, келтюрткучу айтымла. Тыйыншлы тыйгыч белгилени сала джазыгыз. Айлануулары табыгыз.

Шош булутла къайрысыз
Сор аны джелден
Джел къайданса хайырсыз
Бек узакъ, джерден
Джаудурур кюч джокъ эсе,
Махтауунг къайда
Алан сени огъесе
Бермейсе файда (Аппакъланы И.)

53. Диалог. - Айлануу. - Тыйгыч белгиле. 1. Тыйгыч белгилени сала джазыгыз. Айлануулары тюблерин сызыгыз.

I. Тюнене школгъа нек келмегененг Шамил
Тамагъым ауруб
Сен а нек келмегененг Сагъит
Башым ауруб
Алдагъан этеди Хасан Хусейнович
Къайдан билдинг Шамил Сагъитни алдагъанын
Экибиз да бирча мороженала ашагъанбыз сора, мени
тамагъым ауруб, аны башы къалай ауруду (Къобанланы А.)

II. Таулан не эте тураса
Эчкилене турама
Къалай эчкиленесе
Къобуста кемиреме
Сора уа
Сора уа - къобустаны эчкича сюеме, эчкича кемиреме
улакъча секиреме. (Сылпагъарланы К.)

54. Диалог. - Айлануу. - Экиленген *тт, пл, нг*. 1. Керекли хари-флени эмда тыйгыч белгилени сала джазыгыз.

Сау кел акка къайдан келесе
Къошдан келеме джашым
Ат...я да келдими
Огъай джашым аттянг та...бла келликди скрюю бла
Бу джа...урда къалай келалдынг ак...а джибимей
Джамчым суу джибермейди джашым
Самырны сынган аягъы сау болгъанмыды
Ариу къайнаб са...а-сау болгъанды

2. "Акка" деген сёзге магъанасы джууукъ сёзле табыб джазыгыз.
3. "Сау" (саулукълу) деген сёзге магъанасы къаршчы сёзле табыб джазыгыз.

55. Диалог. - Диалогда тыйгыч белгиле. - Айлануу. 1. Тыйгыч белгилени сала, хар айтымгъа авторну сёзлерин къоша джазыгъыз.

Салам алейкум Хасан Иш къолай болсун
Алейкум салам Сау бол Джууукъ бол Рамазан
Алан къошха тебремеймисе
Бусагъатдан тебрейме Кел юйге ауузлана барайыкъ
Сау бол Халалынг болсун мени кереклим джокъду ашаб
келеме Бара барайым

Мен да бусагъат ызынгдан джетерме. Атым джерлениб
турады. Артмакъла да - белинде

Хайыр мен кетдим

Иги джолгъа

2. Эки айтымны схемаларын салыгъыз.

56. Диалог. - Диалогда тыйгыч белгиле. Керекди деген джеригизге авторну сёзлерин къоша, тыйгыч белгилени сала джазыгъыз.

Салам алейкум Рустам
Алейкум салам Манафбий, къалай иги болду тюбегени-
биз сени излеб айлана эдим бир бек керек эдинг да

Да сора тюбегенибиз иги болду

Иги тюл алаамат болду

Нек излей эдинг мени Рустам

Санга не болса да бир зат бла былай бир иги болушалсам
деб аны ючюн излей эдим Ненге джарайым

Уй сау бол бу айтханынг да болушхан кибикди. Хар ким
Болуш деген болмаса, болушайым деб киши айтмагъан эди

Да ма мен айтдым да сирелдим Эм иги эм халал тенгинг
ким болгъанын энди билirse

Хо билдим. Ахырда да былай таб тюбегенибизден ары,
биченчигибизни тюшюрюрге бир къол джетдире кет Рустам

Ким огъай дейди. Бу джол гузабама да бош болсам ке-
лирме. Атынгы манга бер, бу джолдан сора мен санга этмез-
лик болмаз. Саламыбыз биргеди.

Алай айтыб, Рустам Манафбийни атына миниб кетди.
Ол да ызындан къараб къалды. (Сылпагъарланы К.)

57. Диалог. - Диалогда тыйгыч белгиле. - Хо, огъай деген сёзле.
Тыйгыч белгилени сала джазыгъыз. Хо, огъай деген сёзлени запятой бла
айырыргъа унутмагъыз.

Экеулен джолда бара бир бёрк табхандыла

Бёрк меникиди мен алгъа кёрдюм дегенди бири

Огъай меникиди мен алгъа кёргенме дегенди экинчи

Аланла нек даулаша турасыз дегенди биреулен келиб
Ала хапар айтханларында Мен юлешейим разымысыз
дегенди ол

Хо разыбыз тюз юлеш ансы

Мен садакъ тартайым да къайсыгъыз алгъа чабыб дже-
тиб окъну алыб келсегиз бёрк аныкъы болсун

Хо садакъ тарт дегендиле бу экиси

58. Диалог. - Диалогда тыйгъыч белгиле. - Междометиеле. 1. 57-
чи карточкадагъы джомакъны ахырын тыйгъыч белгилени сала джазыгъыз.
Междометилени керекли тыйгъыч белгиле бла айырыгъыз.

Тёрелик этейим деген джаш садагъын тартханды. Бёрк
табхан джашла садакъ окъ тартылгъан джанына чабыб кет-
гендиле. Бу уа бёркню алыб джанлагъанды.

Ол экиси ызларына чабыб келселе джаш да джокъ бёрк
да джокъ.

Уй бёркню алыб кетгенди дегенди бири.

Ой элтмеге къой Бизни тели башларыбыздан эсе аны
акъыллы башына таб джарашырыкъды дегенди экинчи.

(Джомакъдан)

2. Къош айтымланы табыб, запятойланы нек салгъаныгъызны айтыгъыз.

59. Диалог. - Диалогда тыйгъыч белгиле. - Башчы бла хапарчыны
санлада байланыулары. Къош айтымда тыйгъыч белги. 1. Тыйгъыч бел-
гилени сала джазыгъыз. Башчыла бла хапарчыланы тюблерин сызыб, ала-
ны бир-бирлери бла къалай, къайсы формалада байланганларын айтыгъыз.

Таулан биринчи классха барыб тебрегенинде бирталай
кюнден сора анасына былай хапар айтханды

Анния бизни устазыбыз джукъ билмей болур дейме

Нек дейсе

Бюгюн меннге Кавказда къаллай къанатлыла бардыла
деб соргъанды

Не дединг да

Джукъ да демей къойдум

Нек сора

Да кеси джукъ билмей хар нени хаман бизден соруб
турады (Сылпагъарланы К.)

2. Къош айтымланы табыгъыз. Бирини схемасын салыгъыз.

60. Диалог. - Диалогда тыйгъыч белгиле. - Биртукъум членле. 1.
Тыйгъыч белгилени сала джазыб, биртукъум членлени тюблерин сызыгъыз.

Адам табигъатны нек сюерге керекди деди устаз

Адамны джашауу саулулгъу насыбы да табигъат бла къы-
сха байламлыды деди Салима

Аны къалай ангыларгъа боллукъду деб сорду устаз
Адам металланы минералланы ташланы агъачланы
къолда тутаргъа керекли затла бла мекамла этерге
хайырландырады деди Фарида

Джаныуарланы хайыуанланы къанатлыланы этлерин
ашаргъа джаратады деди Руслан

Терилери джюнлери уа кийим этерге джарайды аланы
деб къошду Фатима

2. “Джаныуарланы”, “туклерин” деген сёзлеге къурам айыру эти-
гиз. 3. Металл, минерал деген сёзлени магъаналарын айтыгъыз. 4. Бир
айтымны схемасын салыгъыз.

61. Диалог. - Къош айтымла. - Аффиксле. - Энци атла. 1. Тыйгъыч
белгилени сала джазыгъыз. Энци атланы улуу хариф бла башларгъа унут-
магъыз.

Ингир ала ныгъышха джыйылыб талай адам кёкде айны
джулдузланы хакъындан ушакъ эте тургъандыла алайгъа на-
сра ходжа келгенди ол адамланы бири анга насра ходжа ий
джангы ай чыкъса эски ай къайры кетеди деб соргъанды
насра ходжа джуубха джангы ай чыкъса эски айны туураб
джулдузла этедиле дегенди.

2. “Ныгыш”, “ингир ала”, “хакъындан” деген сёзлени магъаналарын
айтыгъыз. 3. Талай сёзню аффикслерин дефис бла айыра джазыгъыз.

62. Диалог. - Диалогда тыйгъыч белгиле. - Къош айтым. 1. Тыйгъ-
ыч белгилени сала джазыгъыз. Энци атланы табыгъыз.

Ходжаны эшегин бёрю ашагъанды Ол аны ашаб бошар-
бошамаз ходжа юсюне баргъанды да къалгъанды алай а ход-
жа олтуруб къалгъан болмаса бёрюню къуумагъанды кы-
чырмагъанды дауур этмегенди Адамла ходжагъа соргъандыла
ходжа алай нек этесе.

Къой джазыкъны тойгъандан сора кыйнамайым де-
генди ходжа. (Фольклордан)

2. Къош айтымланы табыгъыз, алада тыйгъыч белгилени нек салгъ-
аныгъызны айтыгъыз. 3. “Бошар-бошамаз” деген сёзню къалай ангылагъ-
аныгъызны айтыгъыз. Анга ушаш къуралгъан талай сёз табыгъыз.

Ю л г ю: келир-келмез, айтыр-айтмаз.

ФОНЕТИКА, ГРАФИКА, ТЮЗ ДЖАЗЫУ

63. Фонетика. - Ачыкъ, тунакы тауушла. 1. Ачыкъ тауушланы тюблерин сызыгыыз.

I. Джар...к, джу...а, джел...м, к...лекке, с...гъат, с...рсамакъ, эм...зик, джил...к, тогъ...й, тогъа...ыргъа, джюр...к, дженг...рге, тюз...лирге, ...ринчек, к...рек, сагъын...у, даула...чу, т...маланган, тоз...раргъа, безд...ргич, къ...нгиш, т...малгъан, жарг...м, г...йы, гос...к, халах...ста, баз...ныргъа, т...гъаланыргъа.

II. Тох...на, къ...ла, тырк...к, ...зек, Г...ппе, кем...зли, мар...з, г...рбе, ...уахты, сыр...йна, к...люочю, к...рке, гад...ра, л...быта, г...ппан, тут...рукъ, абез...к.

2. "Тагъаланыргъа", "тумаланган", "гыйы", "томалгъан" деген сёзлени магъаналарын айтыгыыз.

64. Фонетика. - Ачыкъла бла тунакы тауушла. 1. Тунакы тауушланы тюблерин сызыгыыз.

I. Къум...рсама, д...ркъу, д...май, с...бызгы, гёбел...кке, г...лын, ч...бин, чоч...учу, тау...ш, м...ртамакъ, м...схылларгъа, дж...нгер, н...гер, т...шюрюрге, т...нгул...рге, джюз...к, с...елирге, т...йюш, тью...мчек.

II. Сюй...мчю, к...йюнч, къачх...нчы, чаб...къчы, ч...йюрюрге, он...учу, дж...люрге, к...люрге, к...терге, к...рерге, к...реширге, к...мюш, к...лте, к...рт, к...норта, с...тбашы, с...рюнюрге, т...рлю, т...рт, тюрл...ндир, т...кленирге, т...лкую, т...мен, т...зиу, т...рменчи, т...рилт...у.

2. "Мысхылларгъа", "доркъу", "дуркъу", "гылын", "чюйюрюрге" деген сёзлени магъаналарын айтыгыыз. 3. Нёгерли тунакыланы талайын табыгыыз. 4. "Джёнгер", "нёгер" деген сёзлени не башхалыкълары болгъанын айтыгыыз.

65. Фонетика. - Къаты эмда джумушакъ ачыкъла.- Сингармонизм. 1. Къаты ачыкъ тауушланы тюблерин сызыгыыз.

I. Б...рек, дж...рек, с...ек, т...пуракъ, за...укъ, т...якъ, дж...якъ, къ...ма, т...къмакъ, ч...къмакъ, с...къмакъ, б...гек, т...макъ, т...бакъ, с...дакъ, дж...макъ, дж...уак, тау...къ, дж...лан, с...бан, с...бай, т...бан, къ...бан, т...тыр, тег...рек, дж...лоучу, дж...лауукъ, ч...ртлау, ч...ртлау.

II. Г...леу, г...насуу, г...лмак, къ...ймакъ, къ...накъ, т...макъ, т...букъ, дупп...р, чыпч...къ, чапч...къ, къал...й, кем...рчек, тюбеш...у, табанл...ргъа, тебл...рге.

2. Юч сёзге (башында берилгенледен алыб) -гъа, юч сёзге -ге аффикслени къошуб джазыгыыз. 3. "Гелеу", "гинасуу", "чакъмакъ", "садакъ", "джууак", "чартлау", "чортлау", "чапчакъ", "кемирчек" деген сёзлени магъаналарын айтыгыыз.

66. Фонетика бла графика. - Сингармонизм. - Аффиксле. 1. Къаты ачыкъ тауушланы тюблерин бир сыз бла, джумушакъ ачыкъ тауушланы - эки сыз бла тартыгъыз.

I. Т...бе, к...бе, с...зме, с...нгию, с...зюл...рге, с...р...рге, т...белек, т...герек, джам...у, дж...зылдаргъа, къаланыр...къ, къ...лакъ, токъм...къ, т...ртма, т...яргъа.

II. Ч...лпу, ч...ракъ, дж...рыкъ, ч...рукъ, ч...рыкъ, ч...бакъ, къ...лакъ, т...резе, мёр...зе, с...зме..., ...йран, х...ппеги, б...лямукъ, х...нтус, дж...рме, с...хта, ...чеги, с...хан, с...рсм...къ, ч...ммакъ, дж...ргъа.

III. Т...йреу...ч, к...зл...к, джюг...н, дж...мчы, къ...маргъа, т...гел...рге, дж...рмел...рге, с...йин...ргъа.

2. “Мёрезе”, “сюзме”, “джабалакъ”, “кюбе”, “сюнгию”, “тюбелек”, “токъмакъ”, “тартма”, “джёрмелерге” деген сёзлени магъаналарын айтыгъыз.

67. Фонетика бла графика. - Сингармонизм. - Зынгырдауукъ эмда сангырау тауушла. 1. Зынгырдауукъ тунакыланы тюблерин сызыгъыз.

I. Къычыр...ргъа, къ...рантха, къар...нчха, къ...мурсха, дж...убедек, къ...рылгъач, ау...на, к...лекке, ч...мюч, хал...уа, т...бына, тал...шыргъа, тюз...лирге, дж...ппу, дж...багъы, дж...рсыу, джарс...ргъа, джар...тыргъа, к...ме, тенг...з, дж...лы, дж...кълау, д...улау, д...учу, даул...шыучу, даула...чу, д...уачы (дау айтыучу), къ...баргъа.

II. Таб...нлашыргъа, къ...зыл, къ...зарыу, къ...ланыу, т...ралыу, с...балау, дж...ргъалау, дж...гъа, с...ргъа, с...лау.

2. “Къарантха”, “къаранчха”, “джаубедек”, “ауана”, “чёмюч”, “тыбына”, “джабагъы”, “джарсыу”, “джарсыргъа” деген сёзлени магъаналарын айтыгъыз. Ала бла айтымла къурашдыргъыз. 3. “Дау”, “даучу”, “даулау”, “даулашыучу”, “дауачы” деген сёзлени магъаналарын ачыкълагъыз.

68. Фонетика бла графика. - Сингармонизм. - Сангырау тауушла. 1. Сангырау тауушланы тюблерин сызыгъыз.

I. Дарий, джибек, къатапа, къурт къатапа, джибек къатапа, кашемер, лаудан, суу кисей, къамха, чесуча, маймёз, гетен.

II. Акъ гетен, герхана, къауракъ, каджи, гинадур, атлас, патис, алакъытай, дигиналь, дыраф, чилле, къутуне, къаназир, сыхарла, памезей, шамаледжи, бастон, орус къауракъ, кисей, сау пай, джарым пай, мурса пай, джибек атлес, генджа къумач, дамха къумач, чипирек, бусхул, джурун.

III. Чепкен, джаулукъ, бёрк, аба, джамчы, гебенек, башлыкъ, кёлек, кёнчек, къабдал, шалбар, беллик, белибау, чачбау, кюбе, дженгиз, палтон, боюнлукъ, къоллукъ, огъарыджан, тёбенджан, къалпакъ, габырай, ышым, ышым бау, тон, хота.

2.Талай нөгерли сангырау тунакы табыб, нөгерлери бла бирге джазыгъыз.
Аба, гебенек, дженгсиз деген сёзлени магъаналарын айтыгъыз.

69. Фонетика бла графика. - Зынгырдауукъла бла сангырау тауушла. - Сингармонизм. 1. Сёзлени джазыб, зынгырдауукъланы тюблерин бир сыз бла, сангыраулары - экишер сыз бла тартыгъыз.

I. Сахан, джалгъаууч, къашыкъ, чолпу, чөмюч, чара, табакъ, чанчхы, тепшек, сюзгюч, джазгъыч, бычакъ, къазан, чоюн, шайнек, челек, таба, урумка, тиш, аякъ, арауун, къысхач, тепси, джыккыр, бекишай, гыбыт, чапчакъ, узгъа, гюх, кели, гён, элек, гадура, къабчыкъ, тулукъ, къысхач, ургъуч, башлы, къошун, машок, хызен, бак.

II. Буу, буулан, аслан, къаблан, доммай, айю, бёрю, борсукъ, джугъутур, джур, марал, тюлкю, сарыубек, джаз киштик, джубуран, къандагъай, барыс, пил, тюе, гаммеш, къутас, алауан (крокодил).

2. “Чапчакъ”, “арауун”, “узгъа”, “кели”, “гыбыт”, “къабчыкъ”, “тулукъ” деген сёзлени магъаналарын айтыгъыз. 3. “Тулукъ”, “къабчыкъ”, “гыбыт”, “машок”, “хызен” деген сёзлени магъаналарында не башхалыкъ болгъанын айтыгъыз.

70. Фонетика бла графика. - Сингармонизм. 1. Берилген сёзлеге бирер аффикс къоша джазыгъыз. Ачыкъ тауушлары тюблерине бир сыз, тунакы тауушлары тюблерине эки сыз тартыб белгилегиз.

I. Дженг, джагъа, чыркъ, огъары джан, тёбен джан, дженг уч, бууун, бууунлукъ, киштет, этек, джабхыч, джырмач, бел, эзиу, белибау, къарта, оюу, джыйрыкъ, сырт, хурджун, ал чыркъ, арт чыркъ, тухтуй, сапынка, тюйме, илгек, кямар, чалыу, ыргъакъ, джамау, къошакъ, къурау джурун, буччакъ, сапал, тарма, бау, зынгырла, билеу, джырыкъ.

II. Чарыкъ, чурукъ, гён чарыкъ, чабыр, сахтиян чарыкъ, башмакъ, башлы чурукъ, галош, уюкъ, олтанлы уюкъ, чепкен чарыкъ, агъач аякъ кийим, месси, чындай, баджош чабырла, гаможла, мийиктабанла, алашатабанла, ачыкътабанла.

71. Сингармонизм. - Къаты эмда джумушакъ ачыкъла. 1. Керекли харифлени сала джазыгъыз. Хар сёзде ненча таууш, ненча хариф болгъанын кёрдююгюз.

Ю л г ю. Съезд - 4 т, 5 х.

I. Ставрополь, тауукъ, кийим, къыйын, боюн, къоюн, аякъ, айыл, къууушхан, уят, уян, уюкъ, тоюу, джаяу, джорукъ, акъ.

II. Тюйме, кюйюз, кийик, мийик, элек, эшме, тиек, суюк, таракъ, мюйюз, тоюб, оюб, ийиб, сыйын, оюн, тоюн, уял, къуяр.

III. Кюе, тюе, сую, тоя, оя, боя, ая, къая, тая, джая, бой.

IV. Тюйюшюрге, бюгюлюрге, тыйылыргъа, боюнлукъ, тоюннган, айланнган, уяннган, ойланнган, айтхан, къайтхан.

2. Къаты ачыкъланы тюблерин бир сыз бла, джумушакъ ачыкъланы тюблерин эки сыз бла тартыгъыз.

72. Сингармонизм. - Фонетикалыкъ айырыу. - Къаты эмда джумушакъ ачыкъла. - Зынгырдауукъ эмда сангырау тунакыла. 1. Сёзлеге фонетикалыкъ айырыу этигиз.

I. Таякъ, таракъ, табакъ, терек, тиек, тийиширге, тюгел, бютеу, бютюн, бюк, тюк, сют, сюнгу, суюк, сабах, сабакъ, сагъат, саман, садакъ, тоб, талакъ, талах, тубан, табан.

II. Тёрт, тегерек, тылдан, кюрен, кюлтюм, джилтин, джибек.

III. Къуяргъа, къуюлургъа, джугъаргъа, джояргъа, джыйын, бояргъа, аяуун, бояуун, тюбелек, туй, туйюмчек, сенгкилде.

IV. Кюмюш, кюерге, суюрге, уюргъа, къуяргъа, сояргъа, сууургъа, суууругъа, тууарыргъа, тууаргъа, тояргъа.

2. “Тийиширге”, “бютюн”, “сабакъ”, “сабах”, “тылдан”, “кюрен”, “кюлтюм”, “тюбелек”, “сенгкиледи” деген сёзлени магъаналарын айтыгъыз. Ала бла ауздан айтымла къурагъыз. 3. “Талакъ”, “талах” деген сёзледе магъана джаны бла не башхалыкъ болгъанын айтыгъыз.

73. Фонетикалыкъ айырыу. - Къаты эмда джумушакъ тунакыла. 1. Сёзлени джазыб, фонетикалыкъ айырыу этигиз (къуру тунакы тауушлагъа).

I. Ёр, ёрлеу, ёрлерге, ёрюш сюрем, кенделен, сёдегей, тар, дыккы, аз, къыт, кем, мысхам, кемлик.

II. Сюрюу, кюлюу, кюреш, кюкюрт, сиркесуу.

III. Тыкълама, тузлама, толтурма, тузлукъ, саз, топуракъ.

IV. Тегереклеширге, тюнгулюрге, тёнгерей, къымсызлыкъ, къаралды, чауук, джетишим.

2. “Ёрюш сюрем”, “сёдегей”, “къыт”, “мысхам”, “сиркесуу” деген сёзлени магъаналарын ангылатыгъыз.

74. Фонетикалыкъ айырыу. - Негерли тунакыла. - Тилни тауушларын джазмада белгилеу. 1. Сёзлени джазыб, негерли тунакыланы табыгъыз.

Ю л г ю: *Токъ, т-д, къ-гъ.*

I. Къабыргъа, джаратыргъа, тёнгерерге, тёнгшюрге, эришмек, багъасыныу, балсытыу, татыу, джомакъ, ангыларгъа.

II. Къарагёген, наныкъ, эмизик, зыка, гёлендир, гин, гургум, джабышмакъ, мандалакъ, мусхот.

III. Юрге, къайын, къошхасалмаз, эмен, тал, нарат, наз, нызы, чёртлеуок, тюртю, такъюзюк, кюрюч, джохар,

къаштан.

2. “Балсыту”, “тёнгшюрге” деген сёзлени магъаналарын айтыгъыз.

75. Фонетикалыкъ айыруу. - Базыкъ эмда джумушакъ тауушла. - Сингармонизм. 1. Сёзлеге фонетикалыкъ айыруу этигиз.

I. Къа...ларгъа, къа...ыларгъа, тар...ышыргъа, къ...на-тла, м...лда, къонг...р, къау...з, та...акъ, э...ек, э...из.

II. Чё...юч, чё...герге, чёме...ирге, джа...аргъа.

2. Къарыларгъа, чёргерге деген сёзлени магъаналарын айтыгъыз.

76. Фонетика бла тюз джазыу. Тилни тауушларын джазмада белгилеу. Къ, гъ, к, г харифле белгилеген тауушла. 1. Керекли харифлени сала джазыгъыз.

I. Къар...а, джор...а, тал...ы, чал...ы, ора..., базы..., то...ай, джыл...ы, джур...а, къай...ы, марла...ан, чарла...ан, джуа..., ...алакъ, туя..., тырна..., къарма..., кюр...е, то...макъ, маджал...а, марар...а, тарар...а, тюк...е.

II. Къырыкъ...а, калак...а, тилек...е, терек...е, элек...е.

III. Са...акъ, та...макъ, тулу..., ту...ум, джу...а, джал...а, джык...ыр, та...гъыч, той...ан, то...лу, сал...ын, къырпа... .

2. “Талкъы”, “къырмакъ”, “чарлагъан”, “къырыкъгъа”, “сагъакъ”, “джурка” деген сёзлени магъаналарын айтыгъыз.

77. Фонетика бла тюз джазыу. - “Х” хариф белгилеген тауушла. 1. Сёзлени джазыб, х хариф белгилеген тауушланы тюблерин сызыгъыз, сёзлени тюз айтыгъыз.

I. Тохана, сахан, сохан, тухтюй (тюхтюй), бачха, башха, ачха, бочха, батхан, тартхан, Хасан, сохта, отха, атха, Маратха, къартха, наратха, сагъатха, салатха, тарх, тархха, чарх, мыртхы, мартха, мортха, чортха, чотха, чатха, къатха, тартхан, айтхан, муртху.

II. Хойнух, хаух, матух, хота, хомух, хуттур, хулгу, хунт, хора, Бехтиу, эх, ух, ох, чух.

III. Айхай, хайда, хайдаларгъа, хай-хай-хай, хайт деб, хайыр, балхам, хаб-чуб, хазыр, хазырларгъа, харам, халал, хакъ, хар, хар заманда, хар къуру, хейт, хариф.

2. “Х” хариф ненча, къайсы тауушланы белгилегенин айтыгъыз. 3. “Тохтана”, “тюхтюй”, “тарх”, “мыртхы”, “хуттур”, “хунт”, “хора”, “матух”, “хомух”, “хейт”, “хаух”, “хойнух”, “хулгу” деген сёзлени магъаналарын айтыгъыз. Ала бла айтымла къурашдырыб джазыгъыз. 4. “Х” белгилеген тауушлары болгъан сёзле табыгъыз кесигиз да.

78. Фонетика бла тюз джазыу. - Х (h) хариф белгилеген тауушла. 1. Сёзлени тюз окъугъуз, джазыгъыз. Х(h) хариф белгилеген тауушланы тюблерин сызыгъыз.

I. Хаман, хо, хо бир да, хар, харам, халал, айхай, хай, хей, хой, хой-хой-хой, хай-хай-хай, хайыр, хайырсыз, хай-ыуан, хадауус, харакет, харакет-хадек, хазна, хаф, хауа, хар, хал, хакъ, хайда, хайдалау, хайдала, хайдаларгъа, халек, хазыр, хазырлау, хоп, хоппа, хир, хиррейт, хайт, хайт деб, а-ха, халкъ, халыуа.

II. Хылымылы, мархабалы, мархамат, мархаматсыз, балхам, ахлы, Аллах, ха, ахыуал, джаханим, джахил, джахилик, хаким.

III. Дахир, Зухра, Шахий, Шахийдат, Захийдат, Къахир.

2. “Халек”, “хазна”, “халал”, “харам”, “хакъ”, “мархабалы”, “мархамат”, “балхам” деген сөзлени магъаналарын айтыгъыз. Ала бла айтамла къурагъыз.

79. *Х белгилеген тауушла.* 1. *Х белгилеген тауушлары болгъан сөзлени тюблерин сызыгъыз, тюз окъугъуз.*

I. Харам къарнашдан эсе, халал тенг ашхы. Биреуге этген харамлыгъынг башынга джетер. Адамны хакъын ашагъан—эм уллу аманлыкъланы бириди. Ахлыланы Аллах береди, тенглени кесинг табаса. Джарагъа балхам алаамат джарайды. Хаким деб бурун Къарачайда дохтурлукъ этген адамлагъа айтхандыла. Мархамат деген - джумушакълукъ, халаллыкъ, игилик этмеклик деген сөздю.

II. Эки джанындан эки мияу джетдиле, хап-чуб этдиле да кетдиле. “Хада, хыйда да джокъду” демеклик — джукъгъа да къошулмайды, сансызды, джукъ хайыры джокъду деген магъананы тутады. “Халыгъыз къалайды?” - деб соруу - ишленмекликни шартыды, алай а керексиз чучхуу соруула бла адамны бездирирге болмайды. Буз уруб, бачхалагъа халеклик салмагъа эди.

2. “Хадауус”, “джаним”, “джахил”, “хайт деб” деген сөзлени къалай ангылагъаныгъызны айтыгъыз.

80. *Къ, гъ, х харифле белгилеген тауушла.* 1. Керекли харифлени сала джазыгъыз.

I. Солур...а, сат...ан, чал...ы, чаб...ан, къатыш...ан, чуру...чу, тут...ан, тара...ан, къара...ан, джара...ан, къыс...ан, къал...ан, къаз...ан, тарт...ан, джугт...ан.

II. Быр...ы, шор...а, шор...а, а...а, ча...а, то...ай, бур...у, гыр...ы, къар...а, джу...у, чал...ы, аш...ы, мар...а, джар...а, джал...ау, ...арта, ...ата.

III. Джар...ыч, бур...уч, къыр...ыч, ма...ана, ба...ана, са...ыш, та...ай, то...ай, то...ана, джыл...ы, къал...ы.

2. “Шоркѡа”, “шоргѡа”, “тагѡай”, “тохана”, “джалкѡау”, “джаркѡа” деген сѡзлени магѡаналарын айтыгѡыз.

81. *Кѡ, гѡ, х* харифле белгилеген тауушла. 1. Керекли харифлени сала джазыгѡыз.

I. Мурт...у, мырт...ы, чар..., бы...ы, чы...ырт, чо...ракѡ, кѡа...ыш, кѡор...уу, са...ан, со...ан, то...лу, то...уз, то...макѡ, ур...уч, джыр...ыч, тарт...ыч, джаз...ыч, сыз...ыч, тут...уч, такѡ...ыч, бур...уч, сыл...ыч.

II. Джар...ыч, джут...уч, джырт...ыч, кѡыр...ыч.

III. Тарта...ай, джыйры..., санг...ылчакѡ, джаб...ыч, джорт...уч, джан...ылыч, джа...лыкѡ, сууу...лукѡ.

2. “Чыкѡырт”, “чокѡракѡ”, “кѡакѡыш”, “ургѡуч”, “джыртхыч”, тартхыч”, “джазгѡыч”, “сызгѡыч”, “бургѡуч” деген сѡзлени магѡаналарын айтыгѡыз. 3. “Сангкѡылчакѡ”, “джабхыч”, “тутхуч” деген сѡзле бла айтымла кѡурагѡыз.

82. *А, я* харифле белгилеген тауушла (*аѡ*). 1. Сѡзлени тѡз окѡугѡуз, кѡчѡрюб джазыгѡыз.

I. Атт..., ...риу, анн...+...лим, с...бий, к...мар, г...хник, х...ли, ...деб, ...дет, белл...у, х...ракет-х...дек, к...мпек, х...риб, х...себ, дж...ндет, м...лтин, г...бдеш, х...лек, дж...хил, ...деж, ...скер.

II. Т...зир, г...миж, к...джи, гид... балта, гин...суу, г...мпик, гин...дур, г...ухар.

III. Д...хир, К...ба, К...бахан, С...лима, Х...лит, К...зим.

2. 2-чи бѡлумде сѡзлени магѡаналарын айтыгѡыз.

83. *Ё, ю, и* харифле белгилеген тауушла. 1. Керекли харифлени сала джазыгѡыз.

I. Ёз...н, ёк...л, ёкюн...у, мюк...л, ёкюлл...к, ёк...рюу, ёзюрн..., ёсю...ю, ёлчел...у, ёрг..., ...ртен, ...гюз, ...рлеу, ётюр...к, ...тгюр, ...зек, с...гюм, с...лдерге, сѡдег...й, к...лекке, к...гюрчюн, кѡкс...лдюм, к...злюкле.

II. К...герирге, к...рюч, к...рке, к...зюлд...реуюкле, к...рт, к...мюрсеген, к...кюреген, к...лтюрем, к...клерге, к...ченирге, к...злюк, к...рил...рге, к...лте, джес...р, джет...шим, дженг...л, кѡм...к, к...мюр, к...ме, к...мюл...рге, г...рюлдерге, г...ргюр.

2. Ё бла ю харифлени экиси да болгѡан талай сѡз табыгѡыз.

84. *Ё, ю, и* харифле белгилеген тауушла. *Ё, ю, и, е* харифле тамырда эмда аффикледе. 1. Керекли харифлени сала джазыгѡыз.

I. Ёк...р...учю, ёк...лл...к, д...нг...рдерге, с...г...учю, т...зюмс...з, т...г...люрге, ч...гюб, т...нгш...рге, тѡл...енирге,

т...лерге, т...кдюр, т...кдюр...рге, ч...кдюр...рге, ч...гел...рге.

II. Т...зюуч..., с...зюл...учю, с...зме, с...леш...учю, т...ги-
уч..., т...зюмс...з, т...рилт...учю, т...рт...улен, т...р...чи,
т...рт...нчю, т...ртг...л, т...бент...н.

2. “Төречи”, “тёленирге” деген сөзлени магъаналарын айтыгъыз,
аланы кьоша, айтымла къурагъыз, джазыгъыз.

85. Аффикследе къ-гъ, к-г харифле. 1. Тыйыншлы джерде аффик-
слени къ-гъ, к-г харифле бла башлаб джазыгъыз.

I. Тёнгерет...ен, төгерек...е, тюрт...ен, кёлек...е, кёлек...е,
элек...е, ток...а, джакъ...ан, такъ...ан, джакъ...а, сакъ...а,
бакъ...ан, джек...ен, төк...ен, сёк...ен, элт...ен, сюрт...ен,
кюрт...е, тюрт...ен.

II. Бюрк...ен, джек...ен, бюк...ен, такъ...ан, джыкъ...ан.

III. Калак...а, джууак...а, камсык...а, гулмак...а, как...а,
госук...а, мыллык...а, хагок...а, джарак...а, ынгырдык...а,
джыгырык...а, кыскынык...а, барак...а, дордук...а, ууа-
нык...а, гугурук...а, шындык...а, кырдык...а, гырмык...а,
гугук...а, тыркык...а, гагарак...а, бырнак...а, джырмык...а,
ырнык...а, гыртгынык...а.

2. III бөлүмде сөзлени магъаналарын айтыгъыз.

86. Ё бла ю харифле белгилеген тауушла. Сөзлени керекли хариф-
лерин сала джазыб, тюз окъугъуз.

I. К...меуул, ёр...ш, ...релерге, ём...рл...к, ёч...г...рге,
...хтем, ётс...з, ...хтемсиниу, ...хтемленирге, ...сд...рюрге,
...ч...гюрге, ...леджек, к...рюмд...к, к...чг...нчю, к...лт...ргюч,
т...лерге, т...ренчиси, ...ретинлей.

II. Ёт...р...к, к...м-к...к, к...гюрч...н, б...рк...рге.

**87. Къ-гъ, к-г, къ-х харифле белгилеген тауушла, аффикследе къ-
гъ, к-г, х.** 1. Керекли харифлени сала джазыгъыз.

I. Сорущ...ан, акъ...ан, такъ...ан, чаб...ан, саркъ...ан,
джолукъ...ан, сорукъ...ан, джакъ...ан, бер...ен, кер...ен, тө-
к...ен, сюрт...ен, эриш...ен, эрик...ен, ёчюк...ен, кет...ен, май-
ыш...ан, майрыш...ан, тайыш...ан.

II. Ыйлыкъ...ан, къакъ...ан, тарт...ан, къыйыл...ан, та-
лаш...ан, юйюк...ен, тюйюш...ен, къубул...ан, къубулт...ан,
тарыкъ...ан, джарыт...ан, буюкъ...ан, къакъ...ан.

2. “Сорущан”, “сокъгъан”, “сорукъгъан”, “къыйылгъан” деген сөз-
лени магъаналарын айтыгъыз.

88. Тамырда ачыкъ тауушла. Аланы тюз джазыу. 1. Нохталаны орунларына керекли харифлени сала джазыгъыз.

I. Т...шик, т...шек, к...мир, к...мюр, к...лир, к...люр, т...бер, т...бер, к...бер, к...бюр, к...мик, к...мюк, т...ракъ, т...рукъ, б...ри, б...рю.

II. Къ...рыу, къ...руу, с...рыу, с...руу, т...ры, т...ру, т...лыргъа, т...лургъа, к...рирге, к...рюрге, с...зиу, с...зюу, т...зиу, т...зюу, т...ру, къ...раб, къ...руб.

2. “Сарыу”, “туру” деген сёзлени магъаналарын айтыгъыз.

89. Тамырда ачыкъла. Аланы тюз джазыу. Тыйыншлы ачыкъ харифлени сала джазыгъыз.

I. С...лыргъа, с...лургъа, т...хта, т...хта, с...хан, с...хан, т...берге, т...берге, с...зерге, с...зерге, т...шерге, т...шерге, къ...рагъа, къ...рагъа, къ...рыгъа, къ...рагъа, т...зерге, т...зерге.

90. Тамырда ачыкъ тауушла. *Уа, ау, уу* орфограммала. Керекли харифлени сала джазыгъыз.

I. С...уну у...агъы шуу...лдар, адамны у...агъы дуу...лдар. Айырылмаз адамынга ун...тулмаз сёз айтма. Итни ау...зундан сюекни алгъанча. М...харны эки кёзю сау...тлада. Ашамаздан тана башны тау...схан. Та...укъну этине кёре шорпасы. Аур...уну аманы тилди. Ашхы джау...нг аман шохунгдан иги. Ум...т—узакъ, у...ахты—джууукъ.

II. Адамла къау...м-къау...м болуб ушакъ этедиле. Иги ишлей билген зау...кълу джашайды. Къу...анчим барды деб, уллу кёллю болма, зау...гъум джокъду деб, такъыр кёллю болма. Анасындан хар нени да билиб киши да т...умайды, хар ким да неге да у...акъ-у...акъ юрене барады. (*Нарт сёзле*)

91. Тамырда ачыкъ тауушла. *-Уу, -ау, -уа-* орфограммала. Керекли харифлени сала джазыгъыз.

I. Ийнекни дж...уакларын тазалай туругъуз. Дж...аб орнуна с...аб. Т...уардакъ деб ишленмеген адамгъа айтадыла. Ту...артыймаз деб хауле, бошбоюн, джараус...з адамгъа айтадыла. “Тау...къ тюсю - тары” деб нарт айтыу барды.

II. Къ...уат, тау...ш, ту...айла, у...алыу, у...анык, у...аргъа, му...ал, хау...н, дау...р, джау...м, къау...м, сау...т, джау...р, та...ус, тау...ш, къау...з, ау...р, ау...з, ау...б, сау...б, ау...ш, ау...къ, дж...уаш, чу...акъ, къу...анч.

2. “Мууал”, “ууанык”, “къаууз” деген сёзлени магъаналарын айтыгъыз.

92. Тамырда ачыкь тауушла. -Уу-, -ууу- орфограммала. Сёзлени джазыгъыз. Магъаналарын айтыгъыз. Тюз окъугъуз.

I. Къууум, къууур, къууурма, къуууртмакъ, къууут, къуууш, къууурт, джууурт, ууурт, бууун, уууз, джууумду, буууш, уууч, туууш, тууушлу, сууукъ, шууулдау, суууруу, зууулдау, дууулдау, гууулдау, къууукъ, гууурт, джууукъ, джууургъан, къууушхан.

II. Сууукъсураргъа, къуууургъа, суууургъа, гууулдаргъа, шууулдаргъа, зууулдаргъа, къууурулургъа.

93. Тамырда ачыкь тауушла. -У-, -ау-, -уа-, -уу-, -ууу- орфограммала. I. Керекли харифлени сала джазыгъыз.

I. У...з су...гъанды. У...чумда у...акъ ачхала бардыла. Эшикде боран дунияны су...рады. Джу...къ элледе ту...арла таугъа ашырылгъандыла. Тирменде ау...р у...ч аладыла. У...ч деб тирменчи ашлыкъны тартханы ючюн алгъан мюрзеу юлюшге айтадыла. Сютню сют мешнада тартхан алы...чу сютбашы юлюшге да у...ч дейдиле. У...чха ондан бирин алыб т...ргъандыла къарачайлыла.

II. Къу...т - джелге, берне - элге, экиси да бирдиле. Эки ушх...рну ашайма деб, экисинден да къуру къалгъанча. Эл — г...ртха, Гумай — дж...ртха. Джу...къ деген — алтын тау. Аллымы от къу...ра, сыртымы - джел су...ра. (*Нарт айтыула*)

94. Тамырда ачыкь тауушла. Орфограммала -уа-, -ау-, -уу-, -ууу-, -у-. Керекли харифлени сала джазыгъыз.

I. Ту...ар, къу...ат, джу...ак, къу...анч, бу...ар, ту...ар, ту...айларгъа, у...адых, у...алыу, у...атыу.

Та...ш, да...р, ха...н, ба...р, къа...м, къ...м, са...т, джа...р, та...къ, та...схан, за...къ, ча...к, джа...м.

II. Су...къ, джу...къ, ау...ш, та...уш, къу...ш, къу...рма, шу...лда, гу...лда.

III. Къ...шхан, дж...ргъан, къ...ртмакъ, с...тургъа, у...чха, дж...мду, г...лдаргъа, ш...лдаргъа.

95. Аффикледе ачыкь тауушла. Аффикслени (-уу, -уу, -ну, -юу, -у) тюз джазыу. I. Керекли харифлени сала джазыгъыз.

I. Уу...лургъа, буу...лургъа, джан...у, тый...у, къый...у, джуу...у, буу...у, сау...у, туу...у, чаб...у, къаб...у, тарт...у, уу...у, джуу...у, сууу...у, къууу...у, кел...у, кер...у, сор...у, сюр...у, тюрт...у, сюрт...у.

II. Джуу...н...у, къууу...л, буу...л...у, уу...л...у, сау...л...у.

III. Уу...у, кзуу...у, суу...у, туу...у, джуу...у, буу...у, кзуу...учу, суу...учу, джуу...учу, буу...учу, уу...учу.

2. III бѣлумде сѣзле бла айтымла кзурашдырыб джазыгъыз.

96. Аффикследе ачыкъ тауушланы тюз джазыу. 1. Точкаланы орнуна керекли ачыкъ харифлени сала джазыгъыз.

I. Кзар...ргъа, таб...ргъа, чаб...ргъа, чаб...гъыз, тол...ргъа, чач...у, санл...у, тамыш...у, тамышдыр...у, къаб...ш...у, кзар...ш...у, табал...у, джанаш...у, тазал...у, тазал...н...у.

II. Томал...у, къоз...у, соз...у, чоч...у, чач...у, чучх...у, боз...р...у, къыз...н...у, тогъ...й...у, толт...р...у, бол...у, болд...р...у, къуб...л...у, кzur...у, кzur...т...у.

2. “Джанашыу”, “къозуу”, “тамышыу” деген сѣзлени магъаналарын айтыгъыз. Ала бла айтымла кзурагъыз, джазыгъыз.

97. Орфограммала -уу-, -ууу-. 1. Сѣзкзурамла бла айтымла кзураб джазыгъыз.

I. Иги кзу...м, татлы кзу...рма, омакъ кзу...шхан, эрши кзу...ртмакъ, джангы кзу...т, уллу кзу...рт, къалын джу...рт, джылы джу...ргъан, су...къ къыш, гардош у...лгъан.

II. Къызыл у...рт, джангы у...з, кюн ту...ш, ачы с...къ, ийнек сау...чу, нартюх у...чу, эски джу...чу, малланы кзу...чу, суу шу...лдау, джел гу...лдагъан.

III. Сютню суу..., къозуну туу..., ийнекни сау... .

98. Орфограммала -уу-, -ууу-, -у-. Нохталаны орнуна керекли харифлени сала джазыгъыз.

I. Шамда бла уллу джу...кълугъ...м джокъду. Бизни таба барайыкъ, кзу...р...лгъан къазны джартысы т...рады. Айтмай джукъ, бек су...къ кзарасанг а, б...ш...дан, ачы...дан да толл...къма. Къыш келед, къыш джетед, джу...къдады! Къоркъгъаным, юркгеним - су...къданды! (*Батчаланы М.*)

II. Кендир халы ийнени кѣзюнден су...рул...б

Чыкъгъанча, бир ч...бар джылан кючден

Тешикден чыгъыб, тогъай-тогъай бур...луб

Къалды, су...къ кзарамын алмайын менден.

(*Къобанланы М.*)

99. Орфограммала -у-, -уу-, -ууу-. Тыйыншлы харифлени сала джазыгъыз.

I. Хар ким кесине табын этиб, башханы сакъалын джибитиб барыргъа джарамайды, а...ру...нгтас! Гардошха къарадым да, — тюненеги къала... джокъ! Кимле эселе да уллу-

улл...сун солумлаб, маджалын къоратыб, ...агъын къалдырыб т...ра. Бригадир, кечеги къара...лгъа сорургъа керекди деб, мур...лдай кетди. (*Лайпанланы С.*)

II. Ай хариб ит, къарнынг къ...руб,
Тагъылгъанса биргеме,
Айыб этме: с...мкам къ...руд,
Табалмайма дж...къ сеннге. (*Сылпагъарланы К.*)

100. И, ы, у, й, ё, ю харифле белгилеген тауушла. -у-, -уу- орфограммала. - Тамыр. Керекли джеринде нохталаны орнуна керекли харифлени сала джазыгъыз. Тамырланы тюблерин сызыгъыз.

I. Джюрегингден къайнаб чыкъгъан сёзлер...нг
Су...майын, та...с...лмайын джашайла.
Су...нг таза, балча, татлы к...р...не,
Джан-джаны...ар сенден келбет алалла.
Кёк с...ларынг кенг тюзлеге бёлене,
Сабанлагъа джаш...л сыфат салалла. (*Акъбайланы А.*)

II. Тиширыу кёзле! Сиз тюм...с...з, мен ту...гъанда джашаугъа, кирпик къакъмай танг атдырыб тургъанла, къыйын к...нде сабийчикни ийнакълай, къыйынлыкъны за...къл...къгъа бургъанла! (*Акъбайланы А.*)

101. Орфограммала -и, -ий-, -ийи-. - Тамыр. - Тамырда ачыкъла. Нохталаны орнуна кереклисича -и-, -ий-, -ийи- орфограммаланы сала джазыгъыз. Тамырланы тюблерин сызыгъыз.

I. Б...рк к..., джылы ки...н, саб...ни ки...ндир, ки...зни джый, кю...зню джай, ки...к эт, ми...к терек, капекге ти...шмегге, бир кесекчик тю...юшюрге, гырджынны балгъа ти...рирге, халы и...рирге, энишге и...лирге, гокка хансны и...сгерге.

II. Аман сёзден джи...ргенирге, ми...гирек хуна, алгъа и...лерек сюел, чюйню къангагъа ки...рирге, костюм ки...б чыкъ, сютге ти...б кёр, джашны джумушха и..., ишге къол ти...р, ки...лген ки...м.

102. Тамырда ачыкъла. - Орфограммала -й, -ий, ийи. - Сёзлени джазыгъыз. Ала бла айтымла къурагъыз.

I. Кийик, кийиз, ийис, тийиш, мийик, ийир, тийир, ийил, кийим, кийир, тийиб.

II. Тийиб, ийиб, ийириб, тийириб, ийилиб, тийишиб.

III. Кийиклик, кийинирге, ийилерек, мийигирек, ийирилиб, тийирирге, тийиширге, тийирилирге, ийилирге.

IV. Джийиргенирге, ийирилирге, кийикленирге.

103. Тамырда ачыкъ тауушла.-Орфограммала -ий-, -ийи-. Керекли харифлени сала джазыгъыз.-Ий-, -ийи- орфограммаланы тюблерин сызыгъыз.

Ки...к ёлтюралмагъан шкогундан кёрюр. Тигилмеген ки...минги махтама. Ки...мни тиге билмесенг, биреу тикгенни сёкме. Киши бла ортакъ к...м к...ме. И...неги болгъан бла тирмени болгъан ач къалмаз, Шахаркъыз ки...ннинчи. Тьюмелини эси азды. Кесингден къарыулугъа ти...шме, кесингден къарыусуз бла тьююшме. Ми...кден къарагъан бары да къанатлы болса, тюбюнден къарагъан бары макъа болмаздеди! Ти...б кёрмей сют уютханда акъыл бармыды? Кесинден къарыусузгъа кюч кёрюзгенде намыс бармыды?!

(Нарт сёзле)

104. Тамалда ачыкъ тауушла. Орфограммала -ю-, -юй-, -юйю-. Берилген сёзлени джазыгъыз, тюз окъугъуз, ала бла айтымла къурагъыз.

I. Юй, юрге, юйют, суюк, суююм, юйюм, тьююмчек, тьююлмек, юйюгюрге, тьююшюрге, тьююлюрге, кюйюз, кюйюнч, суююнч.

II. Суююнуб, суююмчю, тьююшчю, кюйюнюрге, мюйюзлю.

105. Тамырда ачыкъ тауушла. Орфограммала -ю-, -юй-, -юйю-, -ий-, -ийи-, -ый-, -ыйы-. Сёзлени халатларын табыб, тюзетиб джазыгъыз.

I. Кийим, мююз, кююз, кииз, кийз, къыйн, тйын, джыйн, сйын, ийлиб, джыйб, кийк, джыйылыб, кйиниб, мийкге, кийндир, тьюш, мююш.

II. Тийширге, тийидирирге, кюйб, суюб, тыйб, тиыб, тйылб, тиылыб, иириб, ийртиб, илиб, тьюйлюб, туюмчек.

III. Ийриилрге, суйинирге, тьюулирге, тьюиширге, туюшуючу, куерге, суерге, мйыкъ, къыйыкъ, уйукъ, суукъ, къууууш.

IV. Джуйюлдеучю, лйюулдеучю, суйиек, къобуз тийек, тау киик, суююмчю.

106. Тамырда ачыкъ тауушла. - Аффикследе ачыкъ тауушла. Керекли харифлени сала джазыгъыз.

I. Чаб...у...л, то...у...л, къара...л, толт...р...у, болд...р...у, джол...уч..., джар...къ, джум...л...у, джумар...къ, джудд...з, джумд...р...къ, дж...р...н, джулкъ...ргъа, къоркъ...у, къыркъ...у, сынауч..., къон...чу, къоз...чу, джу...чу, джум...шакъ.

II. Къара...л, къызы...нда, къым...у, сап...н, таб...н, сагъын...у, тогъ...у, тогъундур...у, къыйс...й...у.

III. Су...учу, тою...чу, къою...чу, джу...чу.

107. Аффикследе ачыкъ тауушла. - Орфограммала *-ыб, -ыу, -уб, -уу, -ууу*. Берилген сёзледен атла къураб джазыгъыз.

Ю л г ю: *базыб - базыу.*

I. Таныб, къагъыб, джабыб, къайыб, алыб, барыб, багъыб, джагъыб, джаныб, жарыб, джазыб, къазыб, къаныб, агъыб.

II. Тюб, къюоб, союб, оюб, джоюб.

III. Аяб, бояб.

IV. Болуб, озуб, созуб, къозуб, тозуб, тогъуб, толуб, къоруб, къонуб, оруб, соруб, согъуб, солуб, джонуб, онгуб.

V. Удуб, уруб, буруб, бузуб, бугъуб, буууб, тутуб, туууб, туруб, сууутуб, джумуб, джулуб, къуууб, къубулуб, суууб, джугъуб, къуруб, джуууб, улуб, уууб, къутулуб, къуруб.

108. Аффикследе ачыкъ тауушла. - Орфограммала *-ий, -иу, -юй, -юу*. Берилген сёзледен атла къураб джазыгъыз.

Ю л г ю: *юзюб - юзюу.*

I. Келиб, бериб, джетиб, сезиб, теиб, эзиб, эниб, джегиб, кериб, кетиб, кебиб, безиб, этиб, бегиб, себиб, теиб, эмиб, тешиб, эшиб, тебиниб, терилиб, тебериб, эригиб, эришиб, эмизиб, джетишиб, тебдириб, эндириб, кенгериб, кёгериб.

II. Тийиб, билиб, кириб, джибиб, сингиб, бишиб, битиб, титиб, тигиб, тилиб, илиниб, тирилиб, тигилиб, тизиб, тизибиб, тилиниб, бишириб, титилиб, биригиб, ичиб, ичириб, ийириб, кийириб.

III. Юрюб, юшюб, тюшюб, юзюб, джюрюб, сюзюб, кюлюб, тююб, срюб, сюйюб, кюйюб, джюзюб, джюрюб, бюгюлюб, юзюлюб, тюйюлюб, тюйюшюб, юрюлюб, тюшюрюб, тюшюрюлюб, джюрютюб, сюзюлюб, юркюб, бюркюб.

109. Аффикследе ачыкъ тауушла. - Орфограммала *-еб, -еу, -юб, -юу*. Берилген сёзледен атла къураб джазыгъыз.

Ю л г ю: *кёрюб - кёрюу.*

I. Тёзюб, сёгюб, ёлюб, тёгюб, тёнгшюб, бёлюб, кёбюб, сёнгюб, сёгюлюб, тёгюлюб, чёгюб, кёлтюрюб, бёлюнюб, кёрюнюб, кёбсюнюб, ёсюб, ёсдюрюб, кёбдюрюб, чёкдюрюб, тёкдюрюб.

II. Тёлеб, эгеб, ёлчелеб, чёгелеб, ёрлеб, элеб, терлеб, кёклеб, чёргеб, бёлеб, джёрмелеб, тергеб, эсеблеб, эгеулеб, ёзелеб, (энчилеб), эниклеб, эркелеб, джерлеб, керелеб, ёрелеб, джёбелеб, сермеб, джюклеб, бюклеб, ичлеб, кючлеб, кюреб, сюрмелеб, миндеб, силдеб, эслеб, тишлеб, тишеб (сыйдам тирмен ташны хыртты этиб), тиреб, юйреб, суйреб, энеб (эн салыб), билеб, тилеб, ийлеб, бийлеб.

III. Гюрюлдеб, люуылдеб, джюуылдеб, кюлюмсюреб, джюгенлеб, кюлтелеб, кюрмелеб (кюрме этиб).

110. Аффикследе ачыкъ тауушла. - Орфограммала -иб, -иу; -уб, -уу; -юб, -юу. Берилген сёзледен атла къурагъыз.

Ю л г ю: *берилиб - берилиу.*

I. Берилиб, тебиниб, эзилиб, джегилиб, кебдириб, дже-тишдириб, этилиб, бегитилиб, тебдирилиб, теберилиб, эри-тилиб, эзилиб, эмилиб, эрикдирилиб, тешилиб, тешиндирилиб, эшитилиб, джетишдирилиб, кенгериб, кенгертилиб, себилиб, себдирилиб, тебдирилиб, ёрелетиб, керелетиб, эрелетиб, эсгертилиб, эссизлениб, терилтдириб, тёнгеретилиб, төгереклешиб, төртгюллетиб.

II. Юрюлюшюб, тюйюшюб, сюрюлюб, юйюгюб, тюйю-люб, юзюлюб, сюзюлюб, тюнгюлюб, суйюндюрюб, кюйюнюб, сюрюнюб, сюрюндюрюб, бюгюлюб, юйютюб, юйютюлюб, юй-юкдюрюлюб, кюлдюрюб, кюйдюрюб, суйдюрюб, тюшюрюб, юркютюб.

III. Уютулуб, сууутулуб, къурутулуб (кебдирилиб), ууулуб, бууулуб, джууундурулуб, къууурулуб, къубулуб, къу-тулуб, бугъундурулуб, букъдурулуб, буюгъуб, буюкъдурулуб.

111. Аффикследе ачыкъла. - Ат къураучу аффикс -уу (-уу, -иу, -юу). Керекли харифлени сала, берилген сёзледен атла къураб джазыгъыз.

Ю л г ю: *келиш...б - келишиб - келишиу.*

I. Кюр...ш...б, тюб...ш...б, сёл...ш...б, кюл...б, джюр...б, силк...б, серм...ш...б, джагъалаш...б, къагъыш...б, тагъа-лан...б, уулан...б, къуулан...б, суулан...б.

II. Тебер...б, кебдир...б, тебинд...р...б, кебдир...л...б, сез...б, себ...б, себил...б, гиреш...б, тиллен..., кёллен...б, эзил...б, тёб...н...б, терсл...н...б, терссин...б, чёргел...б.

III. Тюген...б, аллан...б, къызындыр...б, къор...б, джа-зыкъсын...б, джырмыландыр...б, тагъаландыр...б.

112. Аффикследе ачыкъ тауушла. - Сингармонизм. Керекли хари-флени сала джазыгъыз.

I. Джюр...рге, кер...рге, тюбеш...рге, чабыш...ргъа, кё-рюн...рге, кюлдюр...рге, сюрюн...рге, бюгюл...рге, бюкл...н...рге, бекле...н...рге, тюнгл...л...рге, суй...н...рге, тюй...шд...р...рге, тюзет...л...рге, сюз...л...рге, бёл...н...рге, тёнг...р...рге, тюрл...н...рге, тёл...л...рге, сюр...н...рге, джюкл...н...рге.

II. Тёз...рге, тёл...л...рге, джюзд...р...рге, келт...р...рге, кёлленд...р...рге, тилл...н...рге, сюзд...р...рге, сезд...р...рге, кер...л...рге, кер...л...рге, зауукъланд...р...ргъа, безд...р...рге.

113. Аффикследе ачыкъ тауушла. - Сингармонизм. 1. Керекли харифлени сала джазыгъыз.

Ийнекни базманнг... сал...б чекмегенл...й да, ауурлугъ...н терг...б чыгъар...ргъа болл...къду. Ол былай этиледи: ийнекн... мулдасындан къуйр...къ башын... дери ёлчел...йдиле. Сора къолт...къ артлары бла сал...б, ёшюн...ню базыкълыгъ...н билед...ле. Ол эки санны бир-бирине керелеб, ийнекн... ауурл...гъ...н чыгъарад...ла. Сёз ючюн, ол эки сан 20 бершка бла 30 бершка болад...ла дей...к. $20 \times 30 = 600$ гюренке неда 15 пуд болады. (*Алийланы УДж. "Бирликде-тирлик" китабындан*)

2. "Гюренке", "пут" къаллай бир болгъанларын билигиз. 3. "Мудда", "бершка" деген сёзлени магъаналарын айтыгъыз. 4. Бир малны ауурлугъун базмансыз ёлчелеб кёрююз.

114. Ачыкъ тауушланы белгилеген харифле. - Иелик аффиксле. 1. Берилген сёзлеге иелик аффиксле къоша джазыгъыз.

Ю л г ю: *тюзелиу - тюзелиую, тиреучю - тиреучюсю.*

I. Ючеу, юрениу, ючюн, джюзюк, сюзюк, кёмюк, юлгю, сюрюу, сюрюучю, гюрюлдеу, ёкюрюу, юсдюрюу, юсдюрюучю, юрюлюу, тюз, джюз, джюзюнчю, джюзюучю, джюзюу, джюрюу, джюрюучю, джюк, кюз, джюклеу.

II. Юзюлюу, юзюлюучю, джюуюлдеу, джюуюлдеучю, люуюлдеучю, такъюзюк, кюрешииу, кюрешииучю, кюмюш, кюмюшчю, суюу, суюучю.

III. Тюйреуоч, суйреучю, сюркелиу, сюркелиучю, келиу, келиучю, кюушениу, кюушениучю, суюелиу, суюелиучю, сескекдениу, сескекдениучю, тиреу, тиреучю.

2. "Сескекдениу", "сюркелиу", "юсдюрюу", "юрюлюу" деген сёзлени магъаналарын айтыгъыз.

115. Ачыкъ тауушланы белгилеген тауушла. - Иелик эмда толтуруучу болушлада аффикслени тюз джазыу. - Болуш ахырла *-ны (-ню, -ни, -ну), -ын (-юн, -ин, -ун)*. 1. Сёзледен сёзтутушла къураб джазыгъыз.

Ю л г ю: *кюнню тийиуу.*

I. Джюрюк... чабыу... адам... сёз... суу... барыу... джюзюк... джылтырау..., джолоучу... джол... акъыллы... сёз..., кийик... тери..., кёл... суу..., къобуз... къарын... сюрюу... ызы..., джюн... бояу... .

II. Танг... атхан..., кюн... батхан..., кюз... келген..., тулукъ... ауурлукъ..., джаш... джигитлик..., адам... юлюш..., поэт... назму..., тюлкую..., къуйрукъ..., кюзгю... мияла..., нартюх... чачакъ... .

III. Джангур... джаууу..., къызыны ийнек саууу..., терек аууу..., сют... суууу..., сабий... алма джыйыу..., джаш... бичен чалыу..., ишчи...къамиш оруу... .

2. Юч сёзтутушдан айтымла къураб джазыгъыз.

116. Тамырда ачыкъ тауушла. - Орфограммала -ий, -юй, -юйю-, -ийи-, -йю, -и, -й. Точкаланы орнуна -ий, -юй, -йю, -ю, -й, -и сала джазыгъыз.

Ки...к ёлтюралмагъан шкогундан кёрюр. Бууну мя...зюне ургъанма да, ачыудан ёкюреди, дегенди бир джаш. Т...юшюрге баргъан джумдуругъун унутур. Сен - джю...схан, мен джюйюсхан, къайда къара эшекге къууушхан? Джолда джюр... билмеген джолуна к...юз джайдырыр. С...мегенни с...ме, т...мегеннге т...ме. Тю...люр джаш анасыны богъурдагъы бла ойнар. А... дугъуманы с...мей эди, ол да аны тешигине бите эди. Айтхан сёз...нг дуниягъа баям. Тюз сёзге — тюз...уюн джууаб. Т...зн... юл...шю т...зде къалмаз.

(Нарт сёзле)

117. Аффикследе ачыкъ тауушла. - Орфограммала -ыу (-уу, -уу, -юу, -у). 1. Керекли харифлени сала кёчюрююз.

I. Бюрк...у, тег...у, сег...у, бюг...у, джег...у, джет...у, юзюл...у, тиз...у, тюзет...у, узат...у, къурут...у, бугъ...у, о...у, то...у.

II. Къу...у, таб...у, теб...у, джюр...у, себ...у, сюр...у, сюз...у, ёкюр...у, джекир...у, секир...у, тит...у, кюл...у.

III. Дженг...у, тюзел...у, сюзюл...у, уял...у, уян...у, буюгъ...у, буу...л...у, кютюл...у, джюклен...у, джюрют...у.

2. “Тинтиу”, “джюклену”, “джекириу”, “буюгъуу” деген сёзле бла айтымла къурашдырыб джазыгъыз.

118. Аффикследе ачыкъ тауушла. - Орфограммала -ыу (-уу, -уу, -юу, -у). 1. Этимледен атла къураб джазыгъыз.

Ю л г ю: кзоруб - кзоруу.

I. Чёгюб, тегюб, сегюб, бёлюнюб, тегюлюб, сюзюлюб, тюртюлюб, кечигиб, кечиниб, терилиб, терилтиб, керилиб, сирелиб.

II. Буюгъуб, уюб, сюрюнюб, тунугъуб, соругъуб, чегейиб, эмениб, элениб, саргъалыб, къорууланыб, сюретилиб, ёрелешиб, кюйюб, кюушениб, тебрениб, тебретилиб, терссиниб.

III. Люююдетилиб, джюююдешиб, сюрюнюб, кюрюнюб, тюрюлюб, джюуунуб, сууутулуб, джутулуб, джумулуб, джююлуб, тоюнуб, тогъайыб.

119. Тамырда тунакыла. - Экиленнгени тунакыла лл, нн, сс, мм. 1. Сёзлеге керекли харифлени сала джазыгъыз.

I. Ул...у, эл...и, къыл...ы, юл...е, чи...ле, гыл...гуларгъа, (ары-бери чайкъалыргъа), мыл...ык, чол...акъ, Ал...ах, ул...айыргъа, ал...ай, ге...ля, бы...лай, ал...езин, ал...езий, ал...айын, ал...ы-гё...лю, ал...ы, арты-ал...ы, бе...ляу, гы...ла, кю...люм, къа...лай, маза...лы, нел...ай, ол...ахий-бил...ахий, гол...у, хуме...ек, мил...ет.

II. Джа...сы, ас...ы, ис...и, Мус...а, ка...са, ос...а (тебсеуде).

III. Ан...я, ын...а (амма), гын...а, ин...ет.

IV. Джум...акъ, сюм...ек, а...ма, до...май, га...меш, Джа...ма, Ге...ма, гум...ос, гаммой, чым...акъ.

2. “Кюлжюм”, “голлу”, “гелля”, “чилле”, “чоллакъ”, “къыллы” деген сөзлени магъаналарын айтыгъыз, ала бла айтымла къурагъыз.

120. Тамырда тунакыла. - Экиленген тунакыла “*пп*”. 1. Сөзлеге керекли харифлени сала джазыгъыз.

Деп...ан, гуп...уй, дуп...укъ, бап...у, гоп...ан, джоп...у, къып...а, бап...акъ, гап...а, гюп...е, тѣп...е, доп...ан, доп...ас, доп...акъ, сып...а, Чоп...а, дуп...ур, гуп...ур, лып...ыр, уп...а, хуп...еги, ап...акъ, чап...а, тюп...е-тюз, кеп...е-керти, теп...е-тенг, къап...а-къара, сап...а-сау.

2. Башында берилген сөзлени магъаналарын айтыгъыз. Хар бирери бла бирер айтым къураб джазыгъыз.

121. Тамырда тунакыла. - Экиленген тунакыла “*кк*”. Сөзлени эм алгъа джазыгъыз. Андан сора хар бирери бла бирер айтым къураб джазыгъыз.

Акка, бокка, хиликке, муккур, муккурланыргъа, гаккы, аккыл, аккыллы, аккыл-теккил, дуккулларгъа, зыккыл, дюккюч, гаккау, гокка, гыкка, мурукку, кѣлекке, джыккыр, зукку, зуккочукъ, уккала.

122. Тамырда тунакыла. - Экиленген тунакыла *кк, пп, лл*. 1. Точкаланы орунларына керекли харифлени сала джазыгъыз.

I. Му...ур, лы...ыр, го...а, кѣле...е, а...ыллы, джы...ыр, бо...а, дю...юч, де...ан, муру...у, джо...у, гы...а.

II. Ду...уларгъа, а...ыл-те...ил, зу...очукъ, къы...а, га...ы, лу...ур, ды...ы, ху...еги, у...ала, а...акъ, га...а.

III. Маза...ы, у...у, бе...яу, у...айыргъа, чо...акъ.

2. Беш сөз бла айтымла къураб джазыгъыз. 3. Берилген сөзлени магъаналарын айтыгъыз.

123. Тамырда тунакыла. - Экиленген тунакыла “*тм*”. 1. Сөзлени халатсыз джазаргъа юренигиз, магъаналарын айтыгъыз.

I. Гюттю, гынтты, гынттылы, быттыр, хурттак, хуттур, буттукъ, илябатта, оттубий, аття, хыртты, хырттылы, хуртта, Джатто, Джаттай, джуттакай, Гыттамай, биттир (летучая мышь).

2. Адам атладан къалгъан сөзле бла бирер айтым къураб джазыгъыз.

124. Тамырда тунакыла. - Экиленген тунакыла. 1. Керекли харифлени сала джазыгъыз.

I. Ак...а, бок...а, му...ур, ак...ыл, ак...ыллы, деп...ан,

джык...ыр, гап...а, ук...ала, хуп...еги, хилик...е, мурук...у, ду...пур, джо...пу, ап...а.

II. Къы...а, ба...акъ, ба...у, тѣ...е, зы...ыл, дю...юч, а...а, кѣле...е, а...ыллы, ду...улларгъа, у...у, маза...ы, кю...юм, къа...ай, ду...укъ, а...я, э...и, мы...ык, гу...ос, бе...яу, лы...ыр, го...ан.

2. Берилген сѣзлени бешиси бла айтымла къураб джазыгъыз.

125. Тамырда тунакыла. - Экиленген тунакыла *тт*. - Орфограмма *тд* (*д*, *-дыр*, *-ды*, дагъыда башха аффикслени ал харифлери). 1. Нохталаны орунларына кереклисича *т* неда *д* сала джазыгъыз.

I. Гют...ю, сюрт...ю, кют...ю, гынт...ы, джырт...ы, хут...ур, тут...ур, джут...ур, быт...ыр, бат...ыр, сыт...ыр, бут...укъ, тут...укъ, джут...укъ, бит...ир, бит...ир, тит...ир, кют...юр, сюрт...юр.

II. Хыш...ы, чач...ы, эши...и, Джат...ай, мурул...ай, хурул...ай, джырыл...ай, дууулд...ай, илябат...а, сагъат...а, шагъат...а, къанат...а.

III. Хурт...а, сырт...а, от...а, торт...а, тот...а, гырт...а, март...а.

IV. Хырт...ы, тарт...ы, гынт...ы, бит...ир, бит...ир, сат...ыр, хын...ыр, элт...ир, юс...юр, уч...у, бит...и, мыс...ы, къыс...ы.

126. Тамырда тунакыла. - Орфограммала *б-п*, *д-т*, *з-к*. 1. Берилген сѣзлени халатсыз джазыгъыз, андан сора хар бири бла эки-юч сѣзден къурагъан сѣзтутуш къураб джазыгъыз.

Ю л г ю: *махтау* - *джигерлеге махтау*.

I. Къаплан, хышты, джабланыргъа, гынттылы, тебджилдерге, тѣнгертке, чыртда, джитча, къабхын, тохтаргъа, мысты, кысты, ѳтгюр, къабланыргъа, буштукъларгъа, къартчыгъа, къарткъуртха.

II. Къыпты, махтанчакъ, тахта, тахтаныргъа, быстыр, джабхакъ, джабхыч, тепшек, къабхынлыкъ, тепси, тихтен.

III. Тепкир, тебджилдерге, теблерге, тапхыр, тапчан, тапха, сабдагъай, саблы, табсашар, къабларгъа, къабхан, къапхакъ, къабчыкъ, къабхын, къашбакъ, къошба, къошмюйсюз.

IV. Ёхтем, ѳтгюр, джуттакай, машкъа, мырышкы, джибгил.

2. Башында берилген сѣзлени сѣзлюклеригизге кѣчюрюгюз.

127. Тамырда тунакыла. - Тамырда *п*, *т*, *к*, *б*, *д*, *з* тунакыла. 1. Берилген сѣзле бла сѣзтутушла къураб джазыгъыз.

I. Баста, гитче, дохтур, чапчакъ, эсгертме, эсгерирге, лохпай, быстыр, басдырыкъланыу, басдырыргъа, басдыргъыч, къысдырыкъ, энтда, тёнгертке, энишге, ингичке.

II. Хиликке, муртху, чепкен, чёблеу, чёблерге, къыпты, эски, эртде, эртделерге, ыхтырма, кёбчек.

III. Устаз, сохта, чырахтан, уста, асто, астоприлла, эшта, эртден, эртденбла, ууахты, кепси.

IV. Сыбдырыргъа, сыбдыргъыч, сыбдырылыргъа, джатма, джаппа, джабсарыргъа, ыхтырыргъа, тахтаныргъа, теблерге.

2. Сёзлени сёзлюклеригизле джазыгъыз.

128. Тамырда бла аффикследе тунакыла. 1. Керекли харифлени сала джазыгъыз.

I. Сох...а, тах...а, чаб...ыр, тарт...ыр, быс...ыр (къумач), быс...ыр, бас...ыр, ат...ыр, сат...ыр, гынт...ы, сыт...ы (джылады), къыт...ы, джырт...ы.

II. Мах...ау, ых...ырма, энт...а, тёрт...юллерге, мысхы...ыргъа, эрт...елерге, арт...а, арт...асында, саб...агъай, ус...а, бас...а, бас...ы, джыр...ыкълыкъ.

III. Чё...леу, те...леу, къыс...ырыргъа, кёб...юрюрге.

2. Бу сёзле бла сёзтуушла къураб джазыгъыз.

129. Тамырда эмда аффикследе тунакыла. Орфограммала кк-кг, т-д. Сёзлени мағаналарын айтыгъыз. Хар сёз бла бирер сёзтууш неда айтым къураб джазыгъыз.

I. Чынды — чынты, къымтым — къымдым, алтау — алдау, кёлекке — кёлекге, керти — керди.

II. Джыртыкъ — джырдыкъ, джарты — джарды, санта — санда, къарта — къарда, ёрген — ёрден.

III. Балта — балда, салта — салда, къаты — къады, алты — алды, кюлтюм — кюлдюм, балата — балада.

130. Тамырда тунакыла. - Экиленген тунакыла. - Туура сёз. Керекли харифлени, тыйгъычланы сала джазыгъыз.

I. Нарт ба...ыр Алау...ан ул...у са...лы джаш бо...гъанды. Эй адам у...у бери къайдан чыкъдың дегенди эмеген. Ю...люк а...ирни бир джерде тесу...а эте тургъанын эследик. Батар кю...ню атар та...ы да болды.

II. Сабий ги...челигинден о...уна да башлагъан ишин аягъына дже...дирирге тырма...са игиди. Адамгъа ал...аргъа юре...нген тын...ды, алдауукълукъдан тюзелген къыйынды. Ётюркчюлюк — ол адамны сыйын тю...юр...ен за...ды.

131. Тамырда келе-кете туруучу ачыкъла. 1. Берилген сёзде келе-кете туруучу ачыкъланы табыгъыз, ол сёзле бла сёзтутушла къурагъыз.

Къарын, боюн, къоюн, бурун, орун.

2. Айтымланы скобкаланы ача джазыгъыз.

Кёгюрчюн бизге (боюн) буруб къарады. Ишге Хасанны (орун) мен бардым. Къозуну (къарын) тоймаса, айнымайды. Биз терек бачхалагъа барсакъ, алмаланы мен (къоюн) джыйыб келиучен эдим. Рабил Хасаннга китабын бермей, (бурун) ургъанча этиб къойгъанды.

132. Тамырда тунакыла. - Орфограмма -нг-. 1. Берилген сёзлени джазыгъыз. Тюз айта окъугъуз. Айтылгъанлары бла джазылгъанларында не башхалыкъ болгъанын айтыгъыз. НГ-дан сора ачыкъла болгъанларына эс бёлюгюз.

I. Ангы, джангы, къанга, сюнгю, чынга, дженгил, джангыдан, тёнгереву, джёнгер, джангыл, джангыр, джангур, инглиз, тёнгек, тюнгюлюу, чынгыл.

II. Чунгур, къонгур, къонгурау, сингир, сынгар, сингириу, ынгырдау, ынгырдык, зынгырдау, дынгырдау, мангырау, мангырамаз, мангырау, сангырау, сонгура, къынгыр.

III. Мынгылан, тынгы, тынгыларгъа, ангылау, тонгуз, дангыл, Джингирик, ёнге, ёнгеч, дюнгюрдеу, дынгар-дунгур, дюнгюр-дюнгюр, къарангы, къангич, юнгюч, юнгюшлю, тенгиз, ингир.

IV. Мангы (темир ачха), тюнгюч, мангылай, сенгирчке, дингиз, ёнгелеу, ингил, ангарылыу, ингиллик, чынгыл, дженгил, минги, Минги Тау.

133. Тамырда тунакыла. - Орфограмма -нг- тунакыны аллында. 1. Берилген сёзлени джазыгъыз, тюз окъугъуз.

I. Джангкы, джингки, тюнгке, тангкы, сангкълчакъ, чунгкъл, къангкълыйу, тонгкълыйу, тонгкълалач, сенгкилдеу, къангкълаз, тёнгшюу, сынгсыу, къангкъллдау, сынгсылдау, кенгке, мангкъл, къынкъл.

II. Къонгкъл, тонгкълалач, зонгкъл-зонгкъл, зонгкъллдау (атда чайкълала барыу), ёнгкюч, сангсыргъл, сангсытыргъл.

2. Башында берилген сёзлени магъаналарын айтыгъыз, сёзлюклеригизге джазыгъыз. Хар сёз бла бирер сёзтутуш къураб джазыгъыз.

134. Тамырда тунакыла. - Орфограмма -нг-. -НГ- бла башланган аффиксле н бла бошлагъан сёзде. 1. Сёзлеге нг бла башланган аффиксле къоша джазыгъыз.

Ю л г ю: Алан - аланнга, сын - сыннган.

I. Сабан, табан, къабан, сан, джан, сен, мен, кыйын, тыйын, тон, он, ёзен, тёбен, гебен, чепкен, джеген, тирмен.

II. Баргъан, тургъан, соргъан, джыйгъан, къалгъан, тайгъан, ойгъан, эннген, скойген, тьюйген, джалагъан, санагъан.

III. Къарын, саман, джан, джамагъан, керген, тѳзген, чабхан, арауун, джалын, тюмен, тюшген, къазан, аран, тубан, гоппан, хауун, къан, джалан, хайбуан, орман (чегет), чалман, майдан, гызман, (къызгъанч) чоюн, къоюн, гѳн, терен, дагъан, сохан, сахан.

IV. Чыран, эрмен, эмен, джюген, дырын, дыран, сазан, илячин, кѳгюрчюн, деппан, къаблан, джубуран, кюелчен, джен, (кюеуню, келинни юсю бла джууукъ), чакъан.

2. Юч сѳз бла айтымла къураб джазыгъыз. 3. Джеген, арауун, тюмен, аран, орман, чалман, гызман, гѳн, дагъан, бырын, азан, чыран, кюелчен, джен, чакъан деген сѳзлени магъаналарын айтыгъыз.

135. Аффиксле *-гъан* (*-ген, -нган, -нген, -хан*). Аланы ызларындан бериучю болушну аффикси *-нга* (*-нге*) келию: *-ннг-* орфограмманы эшитилюю. 1. Берилген сѳзлеге бериучю болушну аффикслери *-нга, -нге* къоша джазыгъыз.

Ю л г ю: *келген - нге.*

I. Керген, тюшген, тийген, берген, себген, тѳкген, кѳрген, кюйген, кюдюрген, сыргъан, къыргъан, къоругъан, къоруулагъан, къыйылгъан, оюлгъан.

II. Къуюлгъан, тыйылгъан, джоюлгъан, джылыннган, сыннган, акъгъан, сыйыннган, тоюннган, уюгъан, сууугъан, тутушхан, къатылгъан, сатылгъан, чалгъан, чалыннган, салгъан, тыйгъан.

III. Джайгъан, къайгъан, къойгъан, къуйгъан, табхан, тутхан, тайышхан, къайышхан, джаланнган, къалагъан, марагъан, урушхан, ѳпкелеген, тилеген, тюнгюлген, тѳнгшюген, мангырагъан, тынгылагъан, ангылагъан, ѳнгелеген, тѳнгереген, сынгсыгъан, мангырауланнган, сангырауланнган, джа-нгылгъан.

2. Джазгъаныгъызны окъуб, сѳзлени айтылгъанлары бла джазылгъанларында башхалыкъны айтыгъыз.

136. Н, нг болгъан аффикслени тюз джазыу. 1. Сѳзлени аффикслерин дефисле бла айыра джазыгъыз. Тенглешдириб, айтылгъанлары бла джазылгъанларында башхалыкъны чертигиз.

I. Къанга - къаннга, санга - саннга, ѳзенги - ѳзеннге, ѳнге - ѳннге, чынга - чыннга.

II. Тынгы - тыннган, оннга - оннга, дженнге - дженнге, сеннге - сеннге, миннген (мин) - миннге, къанга- къаннга.

III. Дженгил - дженнген, дингиз - диннге, тенгиз -

тенгнге, къынгыр - къыннга, джангы - джаннган, сингир - сингнген.

2. Сёзлени бирери бла бирер сёзтутуш къураб джазыгъыз.

137. Аффикслени тюз джазыу. - Орфограмма -нг-, аны айтылгъ-аны бла джазылгъанында башхалыкъ. 1. Сёзлени аффикслерин дефис бла беле джазыгъыз. Хар сёзю айтыб, айтылгъаны бла джазылгъанында башхалыкъны чертигиз.

I. Сеннге,	II. Уннга,	III. Джалыннганнга,
Меннге,	тоннга,	сагъыннганнга,
къояннга,	къыннга,	табыннганнга,
джюннге,	сыннга,	таяннганнга,
кюннге,	джаннга,	тузланнганнга,
тюннге,	оннга,	сыйыннганнга,
эннге,	къоланнга,	сыйланнганнга,
эриннге	азаннга,	ойланнганнга,
джелиннге,	оруннга,	айланнганнга,
ёзеннге,	узуннга,	тоюннганнга,
кюреннге,	оюннга,	кюйюннгеннге,
эмегеннге,	хайыуаннга,	уяннганнга,
джюгеннге,	кюелченнге,	кюйгеннге,
бегедженнге.	къуйгъаннга.	бойсуннганнга.

2. “Бегедженнге”, “къуйгъаннга”, “бойсуннганнга” деген сёзле бла айтымла къурагъыз (аууздан).

138. Аффикслени тюз джазыу. - Орфограммала -нг-, -ннг-. 1. Берилген сёзлени тюз окъугъуз, алай нек джазылгъанларын айтыгъыз. Айтылгъанлары бла джазылгъанларында башхалыкъны ачыкълагъыз. Андан сора хар сёз бла сёзтутушла къурашдырыб, юстюнсюз (дефиссиз) джазыгъыз.

I. Джалын-нган	II. Сюйюн-нген	III. Урбун-нга
джалан-нган,	сүйюн-нгюч,	дорбун-нга,
джалан-нгач,	күйюн-нген,	бырын-нга,
джалын-нгыч,	күйюн-нгюч,	боран-нга,
джылын-нган,	эмен-нген,	дырын-нга,
джылын-нгыч,	эмен-нгич,	тыйын-нга,
урун-нган,	кийин-нген,	оюн-нга,
сылын-нган,	табын-нган,	байын-нган,
сылын-нгыч,	табын-нгыч,	сыйын-нган,
тагъалан-нган,	къабын-нган,	тюрлен-нген,
тагъалан-нгыч.	къабын-нгыч.	сюрюн-нген.

2. “Эменнген” (уялгъан), “күйюннген”, “байыннган”, “табыннган”, “тагъаланнган”, “сүйюннген”, “джаланнгач” деген сёзлени магъаналарын айтыгъыз, ала бла сёзтутушла къурагъыз.

139. Аффикслени тюз джазыу. - Орфограмма -ни-. Аффиксле -
 ныкъ (-ник, -нукъ, -нюк), -ырыкъ (-урукъ, -ирик, -юрюк). 1. Берилген
 сёзлеге тыйыншлысыгча -ныкъ (-ник, -нукъ, -нюк) аффикслени сала джазыгъыз.

I. Тюшюн...,	II. Урун...,	III. Джармалан...,
илин...,	джуун...,	булгъан...,
сююн...,	бугъун...,	чулгъан...,
тюгн...,	сыйын...,	кечин...,
къууан...,	кёрюн...,	маразлан...,
джубан...,	джюлюн...,	бурмалан...,
тюрлен...,	сюрюн...,	тумалан...,
джермелен...,	дженгиллен...,	джырмылан...,
кюлтелен...,	экилен...,	сырын...,
сюрмелен...,	юлешин...,	ууакълан...,
тюкюлен...	аякълан...	тумакълан...

2. Бу сёзлени экинчи кере джазыб, -ырыкъ (-урукъ, -ирик, -юрюк)
 аффиксни къошулгъыз.

140. Аффикслени тюз джазыу. Орфограмма -нгн-. 1. Биринчи
 сабда сёзлеге -нган, -нген аффикслени, экинчи сабда сёзлеге -нга, -нге аф-
 фикслени къоша джазыгъыз.

I. Дженг -	II. Сенг -	
сенг -	кенг -	онг -
дёнг -	тенг -	ёнг -
онг -	дженг -	танг -
синг -	минг -	

2. Башында берилген сёзле бла сёзтутушла къурагъыз.

141. Аффикслени тюз джазыу. - Орфограммала -ниг-, -нигн-. 1.
 Сёзлени тюз окъугъуз, джазыгъыз. Нёгер сёзлени айтылгъанлары бла джа-
 зылгъанларында не башхалыкъ танылгъанын айтыгъыз.

Дженнге - дженгнге, джюрексиннген - сингнген, джён-
 гер - джённге, ёнге - ёнгнге, сеннге - сенгнге, оннга - онгнга,
 олтаннга - ол тангнга, бедженнге - дженгнге, оннга - онгнга,
 четеннге - тенгнге, кёкеннге - кенгнге, Аминнге - мингнге.

2. Ахырлары нг бла бошалгъан талай сёз табыгъыз (башында берил-
 генледен башха).

142. Аффикслени тюз джазыу. Орфограммала -лл-, -нл-. 1. Сёз
 параланы джазыб, айтылгъанлары бла джазылгъанларын тенглеширгиз,
 аланы айтылгъанлары бла джазылгъанларында бирчалыклары бла баш-
 халыклары айтыгъыз.

I. Джанлы - джаллы,	II. Къыйынлыкъ - къыйыллыкъ,
санлы - саллы,	тыйынлыкъ - тыйыллыкъ,
унлу - уллу,	джыйынлыкъ - джыйыллыкъ,
кюнлю - кюллю,	къоянлыкъ - къояллыкъ,

кюнлюк - кюллюк, табанлыкъ - табаллыкъ,
 къынлы - къыллы, санлыкъ - саллыкъ,
 орунлукъ - оруллукъ, бурунлукъ - буруллукъ,
 тонлукъ - толлукъ, бууунлукъ - буууллукъ,
 сынлыкъ - сыллыкъ, къазанлыкъ - къазаллыкъ,
 оюнлукъ - оюллукъ, къарынлыкъ - къарыллыкъ,
 аманлыкъ - амаллыкъ. къынлыкъ - къыллыкъ (этерик).

2. Башында берилген сёзлеча, айтылгъанлары бирча, джазылгъанлары башха сёзле табыгъыз эмда джазыгъыз.

143. Аффикслени тюз джазыу. Орфограмма -лл-. - Аффикс -лыкъ, (-лукъ, -лик, люк-). 1. Берилген сёзлеге келишгенлерича -лыкъ, -лукъ, -лик, -люк-) аффикслени къоша джазыгъыз. Андан сора, сёзлени айтылгъанлары бла джазылгъанлары бирчамыды — тенгleshдиригиз.

Ю л г ю: титил - лик.

I. Сауул...,	II. Къубул...,	III. Орун...,
кютюл...,	бузул...,	узун...,
сюрюл...,	бууул...,	бурун...,
оюл...,	къууул...,	кебин...,
тёгюл...,	ууул...,	джюген...,
къарал...,	угул...,	бюгюн...,
къайыл...,	юрюл...,	джумул...,
тюйюл...,	сууутул...,	къууурул...,
чюйюрюл...,	кёмюл...,	чыйыртыл...,
ийил...,	тийирил...,	джыйырыл...,
ийирил...	бююрул...	сууурул...

2. “Чюйюрюлген”, “чыйыртылгъан”, “сууурулгъан”, “угулгъан”, “джумулгъан”, “юрюлген” деген сёзлени магъаналарын айтыгъыз.

СЁЗНЮ КЪУРАМЫ

144. Сёзню къурамы. - Аффикслени таба билиу. 1. Аффикслени дефисле бла айыра джазыгъыз.

Ю л г ю: ийленнгинчи - ийле-н-нгинчи.

I. Тишленнгинчи, суюлиннгинчи, бишгекленнгенча, суйретилиннгинчи, кюмюшленнгеннге, тюйюмчекленнгеннге, тюрлендирилггинчиннге, сюзюлдюрюлгеннге, сюртюлюннгеннге.	II. Сюзюлюннгюнчю, юйютюлюннгюнчю, кютюлюннгенча, сюртюлюннгюнчю, сёгюлюннгеннге, бюклетилиннгеннге, кёмюклендирилгеннге, сескекленнгеннге, тюкленнгеннге.

2. Бу берилген сёзле маталлы алты сёз табыб джазыгъыз.

145. Сёзню къурамы. - Тамыр. - Аффиксле. 1. Керекли харифлени сала джазыгъыз.

I. Тая...ынчы,
уян...ынчы,
уялчакълан...ан,
къалаулан...ан,
къауумлан...ан,
зауукълан...ан,
мууаллан...ан,
тамамлан...ан,
джырмылан...ан,
джоралан...ан,
аллан...ан.

II. Бугъу...нган,
уру...нган,
джууулу...нган,
тууратылы...нган,
къууурулу...нган,
сууурулу...нган,
буюрулу...нган,
бишгекле...нген,
тишлетили...нген,
тюретили...нген,
кёлтюртюлю...нген.

2. Сёзлени тамырларын табыгъыз. 3. Башында берилген сёзлени бериучю болушха салыгъыз.

146. Сёзню къурамы. - Тамыр. 1. Сёзлени тамырларын табыгъыз.

I. Джёнгерге - дженгнге,
сингерге - сингнгеннге,
онгаргъа - онгнганнга,
кенгерирге - кенгнге,
сёнгерге - сёнгнгеннге.

II. Тёнгерерге - тёнгшюрге,
ёнгелерге - ёнгсюрге,
сангыраугъа -
- сангкъылчакъгъа,
тонгузгъа - тонгкъаларгъа,
дженгилге - дженгсизге.
джонгурчха - джоннгунчу,
къонгурау - къоннгунчу,
сингирирге - сингнгинчи.

III. Джингирик - джингки,
чынгаргъа - чынгкъыл,
тюнгюлюрге - тюнгке,
Минги Тау - минггин-

2. III бёлюмде берилген сёзлени айтылгъанлары бла джазылгъанларында не башхалыкъ болгъанын айтыгъыз. Ол сёзле бла айтымла къураб джазыгъыз.

147. Сёзню къурамы. - Тамыр. - Орфограммала н, нг. Керекли харифлени сала джазыгъыз. Тамыр бла аффикслени юстюн бла айырыгъыз.

Ю л г ю: Уян-нган-нга.

I. Къуу...нга...нга,
сыйы...нга...нга,
сыйдамла...нга...нга,
тая...нга...нга,
уру...нга...нга,
тумақъла...нга...нга,
джомақъла...нга...нга,
омақъла...нга...нга,
баямла...нга...нга,
къуршала...нга...нга.

II. Джийирге...нге...нге,
чюйюрюлге...нге,
кийи...нге...нге,
беги...нге...нге,
бекле...нге...нге,
кёкле...нге...нге,
джюрекси...нге...нге,
терсси...нге...нге,
тюзсю...нге...нге,
кёбсю...нге...нге.

148. Сёзню кѳурамы. - Аффикслени джазылыулары. -Гъан, (-ген), -маз, (-мез) аффиксле. Аланы джазылыулары бла айтылыулары. - Орфограмма “эшитилмеучю тунакы”. Халатлары болгъан сёзлени тюзете, халат нек джазылгъаныны чурумун черте джазыгъыз.

I. Анама тансыкъ богъамма, дерсими джазгъамма, юйге келгемме, хапар айтхамма, къобаннга баргъамма, сууда джюзгемме, сютню сюзгемме, малланы баугъа джыйгъамма, эришиуледе чабханда озгъамма, бачхагъа урлукъ салгъамма, кърнашыма тубегемме, машокну бауун тешгемме.

II. Хапар баям богъанды, мангнга огъай демесе, къыйыллыкъ кёрмесе, азыкъ элтмесе, джерни замансыз заманда сюрмесе, керексизге агъач кесмесе, галош тешмесе, кийиминги эшикде къоймасса, башымы бош сёзле бла аурутмасса.

III. Алмаладан тойгъамма, сууну ызына бургъамма, ишлеб тургъамма, ашарча богъамма, мешнаны сабыр джюютгемме.

149. Сёзню кѳурамы. - Аффикслени тюз джазылыулары. Сёзлени халатларын тюзете джазыгъыз.

I. Эринчекленгнгемме, сескекленгнгемме, ёхтемленгнгемме, джазыкъсыннгамма, сорукъгъамма, умутлангнгамма, тилленгнгемме, асыннгамма, тюрленгнгемме.

II. Джортмасса, къоймасса, джюклемесе, кёклемесе, джаммасса, къаммасса, сырыммасса, къыйынсыммасса, тауусмасса, турсуммасса, джылыммасса, тюшюммесе, тюрлеммесе, ёрлемесе, сюрюммесе, эриммесе, кёрюммесе, тыммасса.

150. Тамыр аффиксле. - Аланы тюз джазыу. Тамыр бла аффикслени юстюн бла айыра джазыгъыз. Сёзлени магъаналарын, айтылгъанлары бла джазылгъанларында не бирчалыкъ, не башхалыкъ болгъанын айтыгъыз.

Сингерге — сингир — сингнгеннге,

къанаргъа — къанга — къаннга,

дженгерге — дженгил — дженгнге,

чына — чынга — чыннга,

Къына — къынгыр — къыннга,

сынар — сынгар — сыннган.

151. Тамыр бла аффиксле. - Орфограммала н, нг, ннг, л, лл. 1. Керекли харифлени сала, берилген сёзле бла сёзтутушла кѳурай джазыгъыз.

Ю л г ю: уллу эмеген, мияла сыннганнга.

I. Къалан...ан, онг...ан, мин...ен, си...нген, дже...нген, ойлан...ан...а, юйлен...ен...е, маза...ы, ал...ай, къа...ай.

II. Самаркѳаула...нга...нга, тёнгерен...е, тѳ...шюген...е,

джа...ыз, джау...ур, кыы...ыр, ты...ылагъан...а, мы...ылан...а, джа...ырыргъа, ё...елеген...е, зы...ырдагъа...нга, о...сун...ан...а, джа...ылыч, джа...ылгъан...а, ты...ылы, та...сыкъларгъа, юйютюлге...нге, тю...юлген...е, зыгытлан...ан...а, хорла...нган...а, юйюкге...нге, тыйгъан...а.

2. Берилген сёзлени бешиси бла айтымла къураб джазыгъыз.

152. Тамыр бла аффиксле. - Ахырлары к эмда къ бла бошалгъан сёзлеге аффикслени тюз джалгъау. Берилген сёзлеге -гъа (ге) аффикслени къоша джазыгъыз.

I. Таракъ, кюрек, төгерек, чарыкъ, садакъ, тюбелек, сенек, кёк, кёкюрек, чабарыкъ, къарарыкъ, санарыкъ, келлик.

II. Элек, эшек, эмизик (ханс), эрик, этиллик, эгеулук, чертиллик, челек, чёртлеуок, серлик, эринчеклик, этимлилик, эгерлик.

III. Къайгычылыкъ, къалабалыкъ, табмакълыкъ, табышлылыкъ, чабакъчылыкъ, чалыкъ, чалыкъламакълыкъ, чолалыкъ, учхаралыкъ, учунмакълыкъ, уучулукъ, ууланлыкъ, ууланмакълыкъ, уручулукъ, угулукъ, умутчулукъ, уууртчукъ, ууушчукъ, къурукъ, къуллукъ, гылчылыкъ, гылычукъ, гюрюлдеуок, гурушхалыкъ, къолайсызчыкъ, къумурсхачыкъ, къуджурлукъ.

153. Тамыр бла аффиксле. - Ахырлары к бла бошалгъан, базыкъ ачыкълары болган сёзле бериучю болушда. Болуш аффиксле. 1. Берилген сёзлени бериучю болушха сала джазыгъыз.

Ю л г ю: гагарак-га.

I. Камсык, джыгырык, ырнык, кырдык, госук, чауук, гугук, мусук, мыллык, карык, гагарак, гаганак, джакджак, джырмык, бырнак, гырмык, гугурук, тыркык, ток, как.

II. Гыртгынык, калак, джууак, хагок, джарак, ынгырдык, кыскынык, барак, ууанык, дордук, муштук, шындык, гулмак, зурнук, базук.

2. “Джыгырык”, “мусук”, “джырмык”, “тыркык”, “гыртгынык”, “хагок”, “дордук”, “шындык”, “базук”, “зурнук” деген сёзлени маъаналарын айтыгъыз, ала бла айтымла неда сёзтутушла къураб джазыгъыз.

154. Тамырны тюз джазыу. - Орфограмма -н-. Аны айтылгъаны бла джазылгъанында башхалыкъ. 1. Берилген сёзлени тюз (н-гъа нг деб) айтыгъыз, ала бла сёзтутушла къурагъыз.

Джанкъоз, джанкъылыч, мазанкой, унку, чанка, Джанкир.

2. Нохталаны орнуна керекли харифлени сала, халатданы тюзете джазыгъыз.

Сабыр джа...ур тохтамайын джауады,
Джаз...ы кюнде табигъатны и...накълай.
Олтурама мен терезе джа...ында,
Шош джа...урну тауушуна ты...ылай.
Кёк тамчыла бешик джырны айталла
Джазгъы кюнде ёсе тургъан хансчыкъ...а.
Эшитеме сабийликни джырларын
Джюрегим была ушаб ги...че кыы...чыкъгъа.

(*Байрамукъланы Ф.*)

155. Сёзню тамыры. Орфограммала -ч, -шч. 1. Аффикслени юстюн бла бёле джазыгъыз.

I. Саууучуларыбызны, суучуларыбызгъа, кёбсюнемекликини, кёчгюнчюлюкде, чыныкъгъанлагъа, сюзгючге.

II. Сюзгюшчюкню, чёмючге, чёмюшчюкге, ургъучха, ургъушчукъгъа, дюккючден, дюккюшчюкден, ачхычны, ачхышчыкъны, чёгючге, чёгюшчюкге, тынчха, тыншчыкъгъа, къурчдан, къуршчукъдан.

III. Эрт...енликде сууукъ синг...ен таулагъа

Кюн нюрюнден джылы че...кен бичеди.

Чы...чыкъ джырла тын...лыкъ бермей хауагъа,

Хауа къызыб, эрт...ен чыкъны ичеди.

Билеу джылан дюрю таба къачады.

Бёдене да, къутулд...м дей аджалдан,

Чёб башланы къалтырата учады. (*Семенланы А.*)

БИР ТАМЫРЛЫ СЁЗЛЕ

156. Бир тамырлы сёзле. 1. Бир тамырлы сёзлени табыб, къауумлаб, хар бир тамырлы къауумну бирге джазыгъыз.

I. Башчы, малчы, башлау, башлыкъ, малчылыкъ, башлаучу, башчылыкъ, маллыкъ, малсызлыкъ, башламыш, малы, башларгъа.

II. Талачыкъ, талашыргъа, талачы, талыргъа, талмазгъа, таларгъа, талчыгъыргъа, талашыучу, талалы, талпыу, талпыргъа, талмай, талпыныргъа, талаучу, таласыз, таланыргъа.

III. Чалкъы, чалыргъа, чалбаш, чалыучу, чалхонча, чалынныкъ, чалышдырыргъа, чалкъычы, чалышыргъа.

157. Бир тамырлы сёзле. 1. Бир тамырлы сёзлени табыб, къауумлаб джазыгъыз.

Агъашчы, ариулукъ, ауур, билирге, джолугъургъа, билим, джолоучу, агъашчылыкъ, ариуларгъа, ауурлукъ, агъ-

ачлы, ариу, ауурсунургъа, ариусунургъа, билгич, билимли, билек, билекли, джолчу, джолсузлукъ, билерге, билеу, билеучю.

2. Айырылыб басмаланган сёзле бир тамырлыламыдыла, тюлмю-дюле? 3. “Ауурсунургъа”, “ариусунургъа” деген сёзлени магъаналарын ачыкълагъыз.

158. Бир тамырлы сёзле. 1. Бир тамырлы сёзлени табыб, къауумлаб, тамырларын юстюле бла беле джазыгъыз.

I. Кеберге, кебеклик, кебленирге, кебек, кебчи, кебин, кебинлик, кебеклик, кеблерге, кебинлерге, кебиучю.

II. Джырчы, джырыргъа, джырналукъ, джырыкъ, джырлау, джырларгъа, джырсыз, джыртхыч, джырна, джырмач, джырмыланыу, джыртукъ, джырмыланмакълыкъ, джыртаргъа, джыртышыу, джырылдау, джырчылыкъ, джырылдауукъ, джырначы.

III. Сыйлы, сыйларгъа, сыйпау, сыйсыз, сыйыныу, сыйдамлау, сыйланыргъа, сыйпалау, сыйындырыу, сыйдам, сыйпаргъа, сыйпамды (хулгу), сыйпаламакълыкъ, сыйдамларгъа, сыйсызлыкъ, сыйырыргъа, сыйыртыу.

2. Айырылыб басмаланган сёзлени къурамларын айырыгъыз.

159. Бир тамырлы сёзле. Бир тамырлы сёзлени таба, къауумлай билиу. 1. Бир тамырлы сёзлени къауумлаб джазыгъыз.

I. Сынчыкъларгъа, сынау, сынчы, сынаргъа, сынчылыкъ, сынлы, сынчыкъ (асхау), сынджыр, сынлылыкъ, сынджырчыкъ, сындырыу, сынаучу, сыннан, сыныкъ, сыныкъдырыу.

II. Кёлсюз, кёлек, кёлекке, кёлтюргюч, кёлтюрюлорге, кёлтюргенлик, кёлтюртюу, кёлтюрюрге, кёлкъалды, кёлленирге, кёлеклик, кёлеккелик, кёлалгъыч, кёллю, кёлсюз, кёлсюзлук, кёлтюрем, кёлчук, кёлтюрме, кёлле.

III. Кечерге, кечигирге, кечги, кечмеклик, кечикмеклик, кечинмеклик, кечегиде, кечинирге, кечим, кечерик, кечинмек, кечимсиз.

160. Бир тамырлы сёзле. Бир тамырлы сёзлени къауумлаб, тамырларын юстюн бла беле джазыгъыз.

I. Кёнчек, кёнделен, кёнделенине, кёнчеклик.

II. Кюлюрге, кюлсюз, кюлюучю, кюллю, кюлюмсюрерге, кюлкю, кюлте, кюлтюм, кюлтелерге, кюлтюмлю, кюлтыпыс, кюлтелик.

III. Кюреш, кюреширге, джарыкълыкъ, кюнлю, кюрерге, кюрешчи, джарыкъчыкъ, джарытыргъа, кюнсюз, кюрек, кюречю, джарыкъ, кюрекчи.

IV. Тигерге, тигилирге, тигелерге, тикген, тигиу, тигилтирге, тигиучю, тигим, тикгич, тигимлерге, тикгичлик, тиксизлик, тиклик, тикмеклик, тикдирирге.

161. Бир тамырлы сёзле. Бир тамырлы сёзлени табыб, к'ауумлаб джазыгъыз.

I. Тилерге, тилбургъуч, тилирге, тилимди, тилкем, тилчи, тилбаракъ, тилленирге, тилекчи, тиленирге, тилеуюк, тилбар, тилчилик.

II. Джылы, жылк'ы, жылынырг'а, жылк'ычы, жылытыучу, жыларг'а, жылауукъ, жылылыкъ, жыл, жыллыкъ, жылтырауукъ, жылк'ычылыкъ, жылтыратыучу, жылатыучу.

III. Бал, балчыкъ, балта, балсыз, балчылыкъ, балтачы, баллы, балчы, бала, балачыкъ, балаууз, балк'аууз.

IV. Бел, белги, белибау, белгили, белгилерге, беллик, белеуют, белеуютлюк, белгисиз.

V. Тартыу, тартарг'а, тар, тарсынырг'а, тарлыкъ, тарау, тарарг'а, таракъ, тараучу, тартыкъ, тартаг'ай, тарак'чы.

КЪОШ СЁЗЛЕ

162. Къош сёзле. 1. Берилген сёзледен къош сёзле к'ураб джазыгъыз.

I. Мийик, табан; табса, ашар; гаккы, баш; чорт, ак'ыл; чий, бел; кюл, аякъ; мал, кёз; алаша, табан; к'оян, джюрек; кёз, кёрмез; кёк, бет; татлы, к'арын; ачы, тил; джити, кёз; берч, к'ол; алтын, чач; саз, бет; аман, ак'ыл; кюн, тиймез; аман, аууз; барса, келмез; бек, к'улакъ; к'ара, кёз; къошха, салмаз.

II. Уллу, баш; к'ара, табан; уллу, аякъ; бек, к'ол; зар, кёз; ачыкъ, аууз; к'ара, чач; чал, баш; акъ, хонча; хош, келди; к'ызыл, ууурт.

III. Ауур, аякъ. К'ызыл, бет. Уллу, кёз. Джары, джакъ. Тёрт, сандыкъ. Сегиз, аякъ. Алты аякъ. Акъ, бет. Тар, джюрек. Терс, ак'ыл. Таш, бет. Таш, джюрек.

2. "Къошхасалмаз", "берчк'ол", "табсашар", "кёзкёрмез", "кюнтиймез", "барсакелмез", "бекк'ол", "тёртсандыкъ", "ташбет" деген сёзлени маг'аналарын ачыкълагъыз.

163. Къош сёзле. Къош сёзлени к'уралуулары. 1. Берилген сёзту-тушладан къош сёзле к'ураб джазыгъыз. (Ала башлы - алабаш).

I. Юч аякълы, беш джудузлу, уллу кёзлю, к'ызыл чап-палы, джашил кёлекли, кёк кёзлю, берч к'оллу, сакъ к'у-

лакълы, узун этекли, ингичке белли, сары чачлы, ала башлы, кенг этекли, уу бетли, минг джыллы, салам башлы.

II. Окъа бёрклю, кенг джауорунлу, къара къашлы, керме къашлы, къызыл чепкенли, ёре къулакълы, уллу аякълы, сай акълыллы, джюн тартмалы, омакъ чепкенли, узун тырнакълы, уллу башлы, къош мюйюзлю.

III. Узун этекли, къышты бетли, азау тишли, кенг бучхакълы, узун дженгли, къысха тонлу.

2. “кермекъаш”, ёрекълулакъ”, “хыштыбет”, “азаутиш” деген сёзлени магъаналарын айтыгъыз.

164. Къош сёзле. Къош сёзлени тюз джазыу. 1. Къош сёзлени къалай къуралгъанларын айырыгъыз.

I. Окъабёрк, тилбургъуч, къарагёген, мингджыллыкъ, онджыллыкъ, къошаякъ, ёребёрк, узунмюйюз, къартачепкен, къысхадженг, узунчач, къызылкъелек, къанджалбаш, кенгма-нгылай, токъбет, окъачачакъ, джандыракёз, акъсакълал, къарамыйыкъ, джашилджаулукъ, узунджаякъ.

II. Сазбет, чюйтабан, ёребаш, бешджулдуз, ючмюйюш, токъджюрек, джукъёз, къынгырбутакъ, мырышкыбел, къатытуякъ, чубуркъуйрукъ, бурушакълыл, Иссисуу, къалтакълбаш, джититуякъ, бедеусырт, ташджеймез (терекни аты).

III. Къынгырёзек, тарджол, кенгёшюн, узунбоюн, къаракъанат, акътуякъ, джулдузкъашха, тартыгъырыкъ, амантил, кёккёз, ачыкъджюрек, тюзакълыл.

2. “Окъачачакъ”, “сазбет”, “мырышкыбел”, “бурушакълыл”, “къалтакълбаш”, “бедеусырт”, “тартыгъырыкъ”, “ачыкъджюрек” деген сёзлени магъаналарын ачыкълагъыз. Ала бла сёзтугушла къурагъыз.

165. Къош сёзле. - Къош сёзлени тюз джазылыулары. 1. Сёзледен къош сёзле къураб, аланы, джорукълагъа кёре, тюз джазыгъыз.

I. Тюлкую, къуйрукъ. Чагъыр, кёз. Уруш, туююш. Уллу, гитче. Аман, акълыл. Суу, салам. Бара, келе. Бара, бара. Джашай, джашай. Къызыл, чепкен. Дыгъар, дугъур. Джёрме, сох-та. Джаш, къуш. Теппе, тенг. Тюп, тюз. Таш, джюрек. Узун, джал. Сакъллай, сакъллай. Чаба, джорта. Кёз, кёрмез. Тарт, соз. Сюек, саякъ. Къаппа, къара. Эртден, ингир. Ары, бери. Бир, бири. Эки, юч. Ёле, къала. Кёре, кёре. Аз, аз. Къара, джюрек. Дюн, дюния. Сап, сары. Саппа, сау. Кете, келе. Ёре, аякъ. Уллу, аякъ. Къынгыр, бутакъл.

2. Башында берилген сёзледен къош сёзле къурай, алагъа да башха сёзле къошуб, сёзтугушла къураб джазыгъыз.

166. Къош сёзле. - Аланы тюз джазылыулары. Терс джазылгъан къош сёзлени тюз джаза кечюрюгюз.

I. Къарт, джурт, Джёгетей аягъы, Сары тюз, Таш Кёпюр, Юч кёкен, Бийче Сын, тюпнетюз, бир бирине, иттилчапракъ, кепкерти, тюппетюз, барабара, баракеле.

II. Джюз аякъ деген джаныуарчыкъ бек гитчечикди, тиричикди. Къошха салмаз деб терек барды да, ол джумушакъды, къош агъачха джарамайды, багъаналыкъгъаёзгеге салынмайды, аты аны ючюн алайды. Бели бауум юзюлдю. Уллу тёрт мюйюш юй ариу джерде ишленибди. Къызчыкъны ариу ала къытай чепкенчиги бар эди. Малла чегетде кау куу болдула да, аланы излей излей арыдыкъ. Бизде тууар, мууар деген зат дыккыды. Устаз сабыр, сабыр сёлешди. Малланы нартюк, мартюк бачхалагъа джибермегиз деб, айта айта ауузум арыды.

III. Чегет талачыкъда тюрлю, тюрлю гоккала чагъыб тура эдиле. Биз, къауум, къауум болуб, гардош баразалагъа юлешиндик. Сора эрлай, бурлай ишлеб башладыкъ. Тамада къарнашым бизге хаман да келе, келе турады. Биз машок, чашок алыб келдик. Къозугъа кёзюу кёзюу бара, аш суу бере турабыз.

167. Къош сёзле. - Къош сёзлени тюз джазылыулары. Скобканы ача джазыгъыз. Къош сёзлени къалай къурагъаныгъызны айтыгъыз.

I. (Керме, хан) керме къашларын туюуб, кирпичлерин (къысха, къысха) къакъды. Салима бла Хамит (бир, бир) кёллерине къалай джетерге билмей, (омакъ, омакъ) сёлешдиле. (Къараб, къарагъынчы) аэродромда талай самолет учду.

II. (Он, онбеш) этажлы джылтырауукъ юйлени къатларында бир джанларына (джан, баш) болуб тургъан (топракъ, баш) юйле бардыла. Аланы кёбюсю гитче арбачыкълада (ууакъ, тюек), (хабур, чубур) сата эдиле. Стампулда кавказлыла (кёзюу, кёзюую) бла джыйылыб тубешедиле. “Челеклери бла тургъан къыз а?” - деб, амма, сейирсиниб, (гузаба, гузаба) сорду. Акъ кийимли адам (кенг, кенг) атлаб тебреди. (Анда, мында) ууакъ къотур къаяла, кёкен терекчикле кёрюнедиле. Мухтар, чачая, стаканны (башы, тубюне) айландырды. Тесукъа эте тургъан Салым (къып, къызыл) къызарды. (*Хубийланы О.*)

168. Къош сёзле. - Къош сёзлени тюз джазылыулары. 1. Скобканы ача джазыгъыз.

(Сохандан, сарсмакъдан) таза Азрет аланы къармакъгъа илинмегенди. “Мама!”-дедим, ауазым (аз, буз) эшитиле, (ёрге, ёрге) турдукъ биз да. (Таш, кёпюр, Сары, тюз, Акъ, Къала)

джууукъларыбыз кѣбдюле. (Джап, джангыз) анама джигит болама ансы, алкъын кишиге былай деб сѣз айтмайма. (Бурулуб, бурулуб) чыгъады, Написат, тургъан юйюнг тютюн. Аэропортда адам (тул, тубан). (Джап, джангыз) мен ангылагъан бир зат: Сапият бу джерлеге кѣб кере келгенди. Барама (топ, туп) эте. Келсем, патар нѣгерими (ат, чуу) да джокъ. Уркъуят, тартыуларындан (кѣзюу, кѣзюу) согъуб, къобузну джылатады. (*Байчораланы М. Къ.*)

169. Къош сѣзле. - Къош сѣзлени къуралыулары бла тюз джазылыулары. Джазыгъыз. Къош сѣзлени тублерин сызыгъыз, аланы къалай къуралгъанларын айтыгъыз. Айтымны къайсы члени болгъанларын чертигиз. Халатланы тюзетигиз.

1) Мен радиокомитетде Любаны эфирге берилир затны эртдеден окъуй, хазырлана тургъанын кѣб джолда кѣргемме.

2) Юй ариу джарашдырылыргъа керекти; ичинде кийиз-кюйюз да болургъа керкти.

3) Гитче топракъбаш тирменчик адамнан къуру болмаиды.

4) Ичиндегилени бирлери, эриллери-буруллары да ун джугъу болуб, тартыла баргъан унну агъач къуйгъушла бла тулукъгъа къуя барады.

5) Узун агъач къырыкъны башына джетерджетмез, суу арам-къарам этмей мыллыгын къырыкъны ичине атады.

6) Тишируу къызыл бурун джашха дуняны аманын къуяды.

7) Сейир неди десенг, юйгебашха джарагъан затны алгъангга ачхала чыртта къайгъы чыгъармайдыла, аракъы-чагъыр алыб, чалдышда малдышда тартаргъа излегенгге уа оюн кѣргюзедиле. (*Байрамукъланы Х.*)

170. Къош сѣзле.- Къош сѣзледен къуралгъан энчи атла, аланы тюз джазылыулары. Энчи атланы тюз джазыгъыз.

1. Акъ, сауут; Гаралы, къол. Къара, кѣл, Тѣбен, мара. Тѣбен, теберди. Огъары, мара. Огъары, теберди. Джангы, къарачай, Уллу, кам. Къызыл, покун. Гитче къарачай. Эл, бургъан. Эл, къуш.

2. Сары тюз. Таш кѣпюр. Юч, кѣкен. Къарт, джурт. Аман, аууз. Бурун, сат. Бийче, сын. Къызыл, къала. Акъ, къала. Минги, тау. Доммай, ёлген. Доммай, тала. Кичи, балыкъ. Мара, аягъы. Къызыл, октябрь.

171. Къош сёзле. - Къош сёзлени тюз джазылыулары. 1. Керекли харифлени сала джазыгъыз.

I. Тёртсандыкъ, ал...ёскюн, алт...якъ, са...къыл, джел...якъ, су...джюрек, ауура...къ, бер...къол, чий...ел, гак...ыбаш, айджа...къ, мал...ёз, ачы...ил, сюек...уз, ама...аууз, джукъ...илмез, суу...ёз, уу...ет.

II. Кюл...якъ, къошха...алмаз, кёз...ермёз, табс...шар, къыркъма...аш, гыдай...аш, аза...тиш, къара...ет, намы...тоб, окъа...ёрк, сант...юрек, къыл...ыяр, берч...ол, джел...аш, кю...бюсюреу, чабы...бет, бедер...ет.

2. “Тёртсандыкъ”, “ауураякъ”, “алтаякъ”, “айджаякъ”, “сюекаууз”, “намыстоб”, “гыдайбаш”, “азаутиш”, “суукёз”, “чабырбет” деген сёзлени магъаналарын ачыкълагъыз. 3. II бөлүмде сёзлеге синонимле табыб джазыгъыз.

172. Къысхартылгъан къош сёзле. 1. Сёзкъурамланы къысхартылгъан сёзле этиб джазыгъыз.

Джазычуланы союзу, Журналистлени союзу, Бирлешген миллетлени организациясы, Эресей (Россия) Федерация, Министрлени совети, Баш аттестация комиссия, Къарачай-Черкес кърал университет, усталыкъ ёсдюрюу институт, илму - тинтиу институт. Къарачай - Черкес Республика.

2. Юч къысхартылгъан къош сёз бла айтымла къураб джазыгъыз.

КЪУРАУ СЁЗЛЕ

173. Къурау сёзле. Къурау сёзлени табыб, тюблерин сыза джазыгъыз Юй башында ала кюйюз (джулдузла). Тюлкюню терисини джартысы ол тиширыуну джашына бёрк къыйыргъа джетмей къалгъанды. (Таурухдан). Джаш ашыкъгъандан аякъ тюбюнде не болгъанын эслемей бара эди. Суу бойнунда терекле ёсе эдиле. Бурун къызланы чепкенлеринде дженг учла болгъандыла. Окъа бёрк тиширыулагъа ариу джарашады. Огъары джан бла тёбен джан бир-бирине келишселе, кийим ариу кёрюнеди. Киштик терезе тюбюне секириб минди. Къызла суу джагъада эски джайыб, тегереклешиб олтурдула. Сабийчик юй тюбюнде урчукъча айланады.

174. Къурау сёзле. 1. Къурау сёзле бла айтымла къураб джазыгъыз.

I. Кавказ таула, Европа континент, къарачай миллет, Минги Тау, Къобан суу, буз джангур, эшик арты, тёр башы, той тамада, къара къайын, къара суу, кёк агъач, сютбашы, къой бышлакъ, кастрол баш, джау джыккыр, гырджын туурагъан, аякъ кийим, Къой Джол, тау башла.

II. Тау джол, юс кийим, чач таракъ, джюн таракъ, джюн келек, ёре талкъы, джатхан талкъы, ичирги ийне, тери тон, башлыкъ къанат, терезе джабыу, чындай ийне, къол керек, тепси тюб, чурукъ бау, сахан табакъ, шекер халыуа, шорпа баш, сахан халыуа.

III. Джау бёрек, суу бёрек, эт хычын, гардош уугъан, кюл гырдын, къуйрукъ учу, сангкъылчакъ джёрме, ашхын сохта, къарын джау, джастыкъ тыш, эшик баш, къыйыкъ забле (оюу), орун джабыу, терезе джабыу, кёрпе тон, палтон джаулукъ, кюпес джаулукъ.

2. “Къой Джол”, “ёре талкъы”, “ичирги ийне”, “джатхан талкъы”, “къол керек” деген сёзлени магъаналарын айтыгъыз.

175. Къурау сёзле. 1. Къурау сёзлени къоша, сёзтутушла джарашдырыб джазыгъыз.

I. Кёзлеу суучукъ, къая тюбю, баш бау, джол уста, къулакъ арт, чурукъ бау, мал орун, къонакъ юй, къол гырджын, нохта бау, тюз тепсеу, юйге киргенлик, Къара Тенгиз, баш кюн, гюрге кюн, бараз кюн, орта кюн, байрым кюн, шабат кюн, ыйых кюн, чёблеу джау.

II. Сары джау, чайкъагъан айран, нартюк гырджын, гырджын къабукъ, гыбыт бышлакъ, бышлакъ биширген, таба хычын, шайтан чалыу, стол джабыу, орун джабыу, тикген джаулукъ, тикген чепкен, дженг ал, терезе хар, ат джер, тюб джабыу, джууургъан тыш, къозу къулакъ, шай ханс.

III. Ала кийиз, анди джамчы, окъа тартма, бугъунчакъ оюн, бешик бау, итлик чач, итлик келек, аууз марда, джетген кюн, сагъат бау, Атлантика мухит*.

2. “Шайтан чалыу”, “тикген чепкен”, “анди джамчы”, “итлик чач”, “итлик келек”, “аууз марда”, “джетген кюн”, “къол гырджын” деген сёзлени магъаналарын айтыгъыз.

* М у х и т - океан

ЛЕКСИКА

176. Синонимле. 1. Берилген сёзледен синоним тизиуле этиб джазыгъыз.

I. Къыс...аргъа, ашат...ргъа, кери эт...рге, ау...зландырыргъа, тойдур...ргъа, с...йларгъа, кёз къ...саргъа, **чирк...тирге**, къалкъ...ргъа, кетер...рге, къ...йналыргъа, и...лерге, **индж...лирге**, ур...нургъа.

II. Йги, аман, къар...улу, къ...лайсыз, къолгъа

алгъ...сыз, семиз (эт), ишле...меген, тюз, токъ, хал...л, алам...т, дж...улу, ашхы, к...члю, хал...сиз, дурус, хат...рли, хынч-хынч, **бытбыт**, мур...лдауукъ, **мурук...учу**, **хыны**, къайыр, къор...акъ, кютю, къолгъа юреннген, илгизд...к, къыз...ай.

2. Белгиленген сёзде бла айтымла къураб джазыгъыз. 3. Башында берилген сёзде тилни къайсы кесеклери болгъанлары айтыгъыз.

177. Синонимле. 1. Берилген сёзде бла сёзтутушланы синоним тизиуле этиб джазыгъыз.

I. Илеширге, инджитирге, юйюрсюнюрге, урушургъа, джаратыргъа, кёлтюрюрге, кыйнаргъа, ёпкелерге, джекирриге, кёлю къалыргъа, онгсунургъа, игисинирге, ёрге этерге, мийикге чыгъарыргъа, юйсюнюрге, юйюрсюнюрге, бурнун тургъузургъа, джанына тиерге, хыны этерге, джерсинирге.

II. Джыларгъа, ауаргъа, сытаргъа, джыгъылыргъа, силдерге, сынгсыргъа, атаргъа, джыламсыраргъа, быргъаргъа, абыныргъа, шууулдатыргъа.

III. Чабаргъа, турургъа, угулургъа, джумулургъа, къобаргъа, мыллык атаргъа, ёрге сюелирге, джортаргъа, бурун чойюрюрге, къоркъаргъа, турсунмазгъа, джаратмазгъа, илгенирге, джаны чыгъаргъа, къызбайланыргъа.

IV. Харам, ох дерге, аманакъыл, арыргъа, зауукъ этерге, кир иннетли, онгсуз болургъа, зауукъланыргъа, къара джюрекли, тынгысызланыргъа, дыгалас этерге, ахырына таяныргъа, кыскынык этерге, таякъдан атлагъысыз болургъа.

2. Башында сёзде бла айтымла къурагъыз.

178. Синонимле. 1. Берилген сёзде бла сёзтутушладан синоним тизиуле къураб джазыгъыз. Синоним тизиуледе баш сёзлени тюрлерин сызыгъыз.

I. Кеч болургъа, кёз байланыргъа, амалсыз болургъа, къабханнга тюшерге, дженгерге, таргъа тыйылыргъа, къарангы болургъа, мадарсыз болургъа, таргъа тыяргъа, хорларгъа, кёзге тюртгенни кёрмезча болургъа, буштугъун чыгъарыргъа, онг-ун алыргъа.

II. Ач болургъа, таукел, ачдан инджилерге, къорккъакъ, кёлсюз, къарны къобуз согъаргъа, къарны кысаргъа, къызбай, джукъдан артына турмагъан, ётлю, ётсюз, къоянджюрек, сууджюрек, джити, илгизлик (илгиздик).

III. Огъурсуз, халал, къутсуз, джут, ачыкъ кёллю, гыр-гыр, ачыулу, хыны, къызгъанч, джаншакъ, беккъол, гыбыт къобуз, тоюмсуз, дауур-суйюр, гъырмыр, малкёз, уруш-туйюш, дауур, джумушакъ, сёзтепер, джаякъджабмаз.

179. Синонимле. 1. Берилген сөзле бла сөзтутушладан синоним ти-
зиуле этиб джазыгъыз.

I. Азаргъа, халбара, халат, субайыргъа, джангылыч, хали-
сиз, сөзден, сөз ючюн, халахоста, ишленмеген, ийнени кё-
зюнден чыгъарча болургъа, джыйымсыз, чегетде ёсген, адеб-
сиз.

II. Уста, умур, чемер, ууакъ, тюнгюльорге, тайгъакъ,
тайгъалакъ, умут юзерге, учхалакъ, къол джууаргъа.

III. Хахайларгъа, хазна, учунургъа, учхун, суусаб, кы-
чырыргъа, мюлк, кюл, байлыкъ, къанатланыргъа.

IV. Урушургъа, тынч болургъа, букъусун къагъаргъа,
бузоу болургъа, керегин берирге, джууашыргъа, къаны бузу-
лургъа, ачыуланыргъа, джууаш болургъа, бёрю тонун киерге,
алланыргъа, кызаргъа, хыршыланыргъа, аллы айланыргъа,
кызыныргъа.

180. Синонимле. 1. Биринчи (а) къауумда сөзлеге экинчи (б) къауумда
сөзледен магъанасы бирча сөзлени табыб, синоним парала этиб джазыгъыз.

а) Бойсунургъа, ауурсунургъа, къутсузланыргъа, иги-
синирге, сейирсинирге, джюрексинирге, аурукъсунургъа, кёл-
сюнорге, бёгексинирге, кюлюмсюрерге, тюзсюнорге, терсси-
нирге, къарасыныргъа, джазыкъсыныргъа, ачыусунургъа,
табсыныргъа, ариусунургъа, акъыллысыныргъа, джукъусу-
раргъа, букъусураргъа, сууукъсураргъа.

б) Вой салыргъа, сейирге санаргъа, джюреги джары-
лыргъа, ичги сөзюн айтыргъа, ауур кёрюрге, къутсузлукъ
этерге, кёл салыргъа, бёгеклик этерге, ышарыргъа, ауурргъа,
тюзге санаргъа, асыры къарагъа санаргъа, терсча кёрюрге,
джан аурутургъа, ачыуу келирге, таб кёрюрге, акъыллыча
кёрюрге, ариугъа санаргъа, букъуларгъа, джукъусу келирге.

2. Синоним паралагъа кесигиз табалгъан синонимлеригизни къошугъуз.

181. Синонимле. Бу сөзлеге табалгъаныгъыз чакълы бир синонимле
табыб джазыгъыз.

I. Ариу, ...	II. Тигерге, ...	III. Сёлеширге, ...
кючлю, ...	ашаргъа, ...	эрлай, ...
уялчакъ, ...	джашыртын, ...	къууаныргъа, ...
сюрорге, ...	ачыуланыргъа, ...	джигит, ...
Туура, ...	Деменгили, ...	Адебли, ...
джарлы, ...	сюерге, ...	джууаш, ...
аманларгъа, ...	гитче, ...	кийим, ...
джашырыргъа, ...	кюльорге, ...	ашыгъыш, ...
тюберге, ...	юйерге, ...	тёзерге, ...

182. Синонимле. - Синоним сөзлени магъаналарында өзгелик.
1. Синоним тизиуледе сөзлени магъаналарында бир-биринден өзгелик (башхалыкъ) таныгъаныгъызны айтыгъыз.

I. Тигерге, кёклерге, тутдуургъа, джёрмелерге, сырыгъа, джамаргъа.

II. Атларгъа, джюрюрге, джебелерге, джортаргъа, чабаргъа, тёртгюллерге, атылыргъа, мыллык атаргъа, окъча атылыргъа.

III. Тюберге, тюртюлюрге, джолугъургъа, кёрюшюрге.

IV. Таныш, шагъырей, билген адамы.

V. Уллу, мазакку, мазаллы, деу, къарамлы, мазанкой, алаугъан, горсай.

VI. Кийим, опракъ, къабларыкъ, юсге атарыкъ, киерик, киер зат.

VII. Ышарыргъа, ышарылыргъа, ышармыш этерге, кюлюмсюерге, кюлюрге, харх этерге, дырын болургъа, кюлгенден къатаргъа, кюлюб ёлюрге.

2. Джолугъургъа, атылыргъа деген сөзлени кзурамларын айырыгъыз.

183. Синонимле. Нарт сөзле бла айтыулада синонимлик. Синоним нарт сөзлени табыб, къауумлаб джазыгъыз.

I. Ташны ата билмеген башына урур. Джашы атасын юретир. Ишни эте билмеген ит ыйлыгъын кёрюр. Къаргъаны баласы анасын юретир. Балтаны тута билмеген кесини башына урур. Амал билген - амал бла, алман билмеген - аман бла. Ишлеген - озар, ишлемеген - тозар. Эринчек иш биширмез. Ишлегеннге - джёрме, ишлемегеннге джукъ да берме. Эринчекни иши битмез.

II. Джаз сюрсенг, кюз оурса. Тай асырамагъан - атха минмез. Сюре билген - ора да билир. Тайны сакъласанг, ат болур. Эрке сабий джылаучу болур. Осал шапа гырджынын сюртмей берир. Эрке сабийни кёзюнде джыламугъу кзурумаз, осал шапа суусабынгы къандырмаз.

184. Синонимле. - Сөзтутушлада синонимлик. - Синоним сөзтутушла бла сөзле. Берилген сөзтутушлагъа синоним сөзлени тыйыншлысын тюбюнде табыб джазыгъыз.

Ю л г ю: къыпты къыны кибики - тар.

Къыпты тюбюнде къой кибики, отдан кёлек киерге, окъ бла кебики, къарантха кёргюзюрге, къыркъынджигин берирге (керегин берирге), сары джауча джагъыла, салам кюлте кибики, суу сурат кибики, суу ёрге барады деб тургъан, тесукъа

этерге, темир сууугъунчу тюерге, дыгъысына тюзелирге, тили бла джаларгъа, джылы суу джиберирге, тили бир къарыш, сары чибинча, тирмени онгуна айланыргъа, къыпты бла къыркъылгъанды.

Салыргъа синоним сёзле: терсакъыл, джууаш, келишген, тюерге, халахоста, чарларгъа, ариу сёзлю, ачытил, теб-джилдерге, заманында этерге, халисине тюзелирге, тилчи, иши тюзелген, ариу, эркелетирге, къоркъутургъа кюреширге, ариу айтыргъа, кереклисича джарашдырылмагъан.

185. Омонимле. Тексти джазыгъыз, омонимлени табыгъыз. Аланы магъаналарында башхалыкъны айтыгъыз.

Хусейин тыбырны джанын сакълаб нек турады? Къойлагъа бёрю чабды да, къойчуну джанын алыб къоя эди. Алайда Къобанны джагъасы терекледен толу эди. Аслиханны чепкенини джагъасы окъа бла джиекленибди. Дахирни чепкени санларын ариу къабады. Вир къауум халкъла адам санларын кеслери да билмейдиле. Бурун бизни ата — бабаларыбыз къара атаргъа бек суйгендиле. Къара чепкен акъбет адамны бетине ариу джарашады. Къыз аякъ бла бир суусаб чыгъарды. Сабыр аякъ таб басар.

186. Омонимле. Омонимлени тюблерин сыза джазыгъыз.

Терекни бутагъы къуу болду. Амма къуу тёшегин кюннге чыгъарыб джайды. Сыртда бичен джантаула кёрюнедиле. Хасан, артмагъындан джантауну чыгъарыб, биченни иги тартдырыб чанагъа къысды. Рашит бычагъын джаныулады. Сагъит нёгерине къол этерге джаныулады. Бурун Къарачайда джыгырык чархлы арбала болгъандыла. Джашланы джыгырыклары къол таш атаргъа джарашдыла. Къанджыгъасында джырмысы юзюлюб, джаш башха бау изледи. Тиширыу, къургъакъ джырмы джыйыб, эрлай от джакъды.

187. Омонимле. Омонимлени табыб, тюблерин сыза, нарт сёзле бла айтымланы джазыгъыз.

Темирни иссилей джаз. Джаз башы - джабалакъ, кюз арты - къырмакъ. Гугуруксуз да танг атар. Сый керек эсе, ишинги иги баджар. Тюз сёзге - гурушха джокъ. Кёрмегеннге - кебек танг, битмегеннге - сакъал танг. Тауну барыб, тюзю келген Чомакъай. Джангур джауса, кёлге джауар. Байны кёлю ачылгъынчы, джарлыны джаны чыгъар. Келин алгъан - сый къуарар, тауукъ алгъан - тую къуарар. Бет бетге къараса, бет джерге къарар. Бетсиз терлигин биреуге атар. Тилчи тили бла от салыр. Тилчини тили юзюлсюн. (*Нарт сёзле*)

188. Омонимле. Омонимлени тюблерин сыза джазыгъыз.

I. Кесине джетгеннге-джетмегеннге да кесин ура айданычугъа джетишим дейдиле. Ишлеген ишингде джангыз бир джетишим этсенг да, ол да кёлюнге асыуду. Джай джылны аламат кёзююю. Хасан, бар да элге аламат хапарны джай: бачхала аламат битгендиле де. Рамазанны кийимлери битгендиле. Хаман да бирча затны ашаб турургъа болмайды, бир татлыны къаб, бир тузлуну къаб. Мени бачхамда бир мазаллы къаб битгенди.

II. Кёкню къара булутла джабхандыла. Акъ кийимден эсе, кёкню джаратханла да бардыла. Адамла санларын чыныкъдырыргъа керекдиле. Чегет джаньуарланы санлары белгили болуучанды, - аланы хаман санагъанлай турадыла. Окъууда, спортда, иште да Рашит тенглеринден баш болуучанды. Ишни башындан аягъына дери иги этиб бошаргъа керек болады. Баш да, сан да, аякъ да арысынла, джюрек арымасын ансы.

189. Антонимле. 1. Сёзлеге антоним парала табыб джазыгъыз.

I. Джар...къ, суу...къ, тан...магъан, белг...сиз, алам...т, ашхыл...къ, т...ру, джыяргъа, джиб...рге, кеберге, къу...аныргъа, дж...рыргъа, ун...ргъа, соз...ргъа, кет...рге, дж...баргъа, г...заба, ки...рге, дж...маргъа, сёл...ширге, уян...ргъа, тиг...рге, акъл...ргъа.

II. Къаралдым, теренирек, акъыллы, джигер, алыргъа, сёгерге, аманлыкъ, барыргъа, джитилик.

2. Юч антоним пара бла айтымла къурашдырыб джазыгъыз.

190. Антонимле. Берилген сёзлеге антонимле табыб джазыгъыз.

I. Арыкъ, мийик, сууукъ, кёб, тюрсюз, ушамагъан, огъурсуз, унаргъа, дауурчу, джашаргъа, джашырыргъа, бош айланыргъа, урушургъа, тешинирге, ояргъа, тазаларгъа, джыяргъа, къобаргъа, тешерге, къаты, джангырыргъа, джарытыргъа.

II. Дыб деб бирчик, суу сурат, тамам бурнундан тюшгенча, эти бла териси бир—бирине сыйынмагъан, ханс айырмагъан тууарча, кёз — къаш бермезге, къойдан джууаш, къатына къоймазгъа, джер къабаргъа, къойну ауузундан чёб юзмеген.

III. Къолу джукъа, башы къатышыргъа, къол бояргъа, къол джууаргъа, ичине джутаргъа, джол бермезге, къол тутаргъа.

2. III бёлюмде талай антоним пара бла айтымла джазыгъыз. 3. Антонимле бла синонимлени бир-биринден не башхалыкълары болгъанларын айтыгъыз.

191. Кёб магъаналы сёзле. - Омонимле. - Айтымны членлери.

1. Кёб магъаналы сёзлени, омонимлени табыгъыз.

I. Джамал урушдан сау къайтды. Ги...че Муратчыкъ:
“Меннге сау гютт...ню беригиз!” - деб джылады. Биз къошха чабханлай бардыкъ. Джандыу бек дженгил, татыусуз адам эди. Айю балачыкъны чегиб кёрдюк, ол беш килограм...гъа дже...ил болуб тура эди. “Къозудан, улакъдан къайсы дже...илди?” -деб сорду къарнашым. Хасан эсеб этерге отду. Ол узакъда кёрюннген джарыкъчыкъ отду. Таш бек ауурду. Мешнаны джюгю ауурду. Сатыб алама десенг, мешнаны багъасы ауурду.

2. “Дженгил”, “сау”, “от”, “ауур” деген сёзле айтымланы къайсы членлери, тилни къайсы кесеги болгъанларын айтыгъыз.

192. Антоним сёзтутушла. 1. Сёзтутушланы магъаналарын айтыгъыз. Магъанасы къаршчы сёзтутушланы антоним парала этиб джазыгъыз.

Ю л г ю: *Бутлары къыйылыргъа - къанат битерге.*

I. Учхан къушдан тюк джулгъан. Джюрегин джарыргъа. Балтасы ташха тиерге. Кёлю джер бла тенг болургъа. Кёлю кёк бла тенг болургъа. Джолу болургъа. Къанат битерге. Кёлюн чапырыргъа. Ол тутхан къая бери оюла. Бурну салыныргъа.

II. Кыскыныкга кирирге, шайына санамазгъа, киритли кюбюр болургъа, кюшеннгенин бузмазгъа, джаны чыгъаргъа, къакъ деб кычырыргъа, кёкден кёсеу сермеген, кеси тартхан бир алтын, курсун таусургъа, капекге тийишмеген, хомухдан эле тургъан, ичинде ёлюб тура эс да хапары болмазгъа.

2. Бир къауум сёзтутушла бла айтымла къураб джазыгъыз. 3. II абзацда сёзтутушлагъа синоним сёзтутушла табыб джазыгъыз.

СЁЗТУТУШЛА

193. Сёзтутушла. - Уюгъан эмда эркин сёзтутушла. 1. Айтымлада сёзтутушланы табыб джазыгъыз.

I. Ойнай туруб, арыгъанында, киштик бала галошха кириб чёкдю. Татлюука ишде галошха чёкдю. Марат, эски бёрю тонун кийиб, керпеслениб олтура эди. Ол тенгине бёрю тонун кийиб турады. Отха джууукъ олтургъанында, Хамитни къулагъы кызыб, артына таянды. Хамитни ким махтаб къулагъы кызыб тура болур?

2. Бу сёзтутушла бла айтымла къурагъыз.

Къууанч тыбырлы болургъа, уаудых этерге, къундуз ийлеуон берирге, аякъ тюбюнде чёб сынмазгъа, теке къалкъыу этерге, къобаннга суу ташыгъанча, ауузунда къууут джуммагъы болгъанча, чоллакъ бла чюйке кибик, къуугъуннга баргъанча, баш къагъаргъа, окъ бла кеб кибик.

194. Сѣзтутушла. - Синонимле. 1. Сѣзлеге синоним сѣзтутушланы табыб джазыгыыз.

I. Ариу, уста, арыргъа, кючлю, уялтырыкъды, кыйын, тюйген, эсирик, бошаргъа, джигит, ыйлыгыргъа, алдаргъа, кѣб ичерге, кыйгысыз джашагъан.

Къыптысындан бал тамгъан; ийне бла кѣр къазгъанча; ийнени кѣзюнден чыгъарча болургъа; иегилерин санагъан; аслан кибик; ит ыйлыгъын кѣрюрге; бетибизни тулукъгъа сугъарыкъды; ашагъаны ичине сыйынмай айланган; ач къарным, тынч къулагъым деб тургъан; ахырына таяныргъа; джик деригин кыймазгъа; артыкъ иегиси болгъан; кѣзге къум уругъа; тѣппесинден къуяргъа.

II. Игиликни ангыламагъан, ѳтюрюксюз, эки бетли, сыйы тюшген, джигитлик этерге, бюсюреусюз, ары оракъ да бери чалкъы, итге атылгъан сюекча, атын айтдырыргъа, ит сюек ашайды дегенине ийнанырча адам.

2. Талай уюгъан сѣзтутуш бла айтымла къураб джазыгыыз. 3. Эркин сѣзтутушла бла уюгъан сѣзтутушланы башхалыкълары айтыгыыз.

195. Сѣзтутушла. - Уюгъан сѣзтутушла бла хайырлана билиу. Берилген сѣзтутушланы къоша, айтымла къураб джазыгыыз. Сѣзтутушланы тюблерин сызыгыыз эмда сѣзлюклеригизге кѣчюрюгюз.

I. Ханнга джууаб тюддю. Бирден эки болмазгъа. Галошуна чѣгерге. Бурну салыныргъа. Ауuzu къысха болургъа. Эчкилери къозгъалыргъа. Тубаннга иерге. Аякъ тирерге. Киштикни отха тартханча. Оджакъдан къурум тюшгенча. Окъ атылгъанча. Сѣзю чапракъдан ѳтмезге. Таш чартлатыргъа. Кыйнуна от тюшгенча. Эшекни бузгъа тартханча. Къолу джетмезге. Башын къашыргъа бошамазгъа. Къол тийирирге. Къаш-баш тюерге. Аууз джетдирирге. Ауузун тыяргъа.

II. Ауузунуна къаратыргъа. Зукку чибин санга! Къолу ачыкъ. Тили узун. Итге сюек атханча. Отдан кѣлек киерге. Ит аягындан. От къошунча. Джай бурну юшюген. Эки аягы кюлде юшюген Гасы.

III. Къол аязында тутады. Баш баулу. Дунияны къаратыргъа. Дунигъа къарамазгъа. Джелкесин къашыргъа. Бурнуна ургъанча этерге. Бурун чыйюрюрге. Бурун кѣкге тутаргъа. Бетин къагъаргъа. Тѣрт этегин башына къабларгъа.

196. Сѣзтутушла. - Уюгъан сѣзтутушла. - Эркин сѣзтутушла. Эм алгъа уюгъан сѣзтутушланы, андан сора эркин сѣзтутушланы айырыб джазыгыыз.

I. Джаякъ джабмазгъа. Гыргыр къыз. Гыбыт къобуз. Ишленмеген джаш. Чегетде ѳсген. Арымагъан-талмагъан

адам. Таш аякча. Уллу кёллю. Этек кёлтюрюрге. Адамлагча турсунмагъан. Джалынчакъ болургча. Ауузун джабмазгча. Хаман селешиб туругча. Бойнуна алыргча. Этерге айтыргча. Сёз берирге. Хо дерге. Терисин кьобарыргча. Къыйнаргча.

II. Уллугча кетерге. Кишини сан этмезге. Ичине джугтаргча. Эркелетирге. Исси кьабдырыргча. Аманлыкъ этерге. Тобукъ тьобюнден атаргча. Алдаргча. Аякъларын бузда бардырыргча. Джунчутургча. Кёллю кёлтюрюлюрге. Къууаныргча. Къууанч тыбырлы болургча. Сыбабхадан чыгъарыргча.

ТИЛНИ КЕСЕКЛЕРИ

АТ

197. Ат. - Атны соруулары. - Ышанлары. 1. Текстде атланы табыб, башларына сорууларын сала, кечюрюб джазыгъыз (бютеу текстни). Бирлик сандагы атланы башларына б, кёблук сандагы атланы башларына к белгилени салыгъыз.

Дельфинле.

Ява тенгизде “Тампомас-II” деген кемеде ёртен башланыб, от кенг джайылгъанды. Кеме суугча батыб башлагъанды. Юч джашчыгъы болгъан биреулен сабийлерин къалай кьутхарыргча билмегенди. Сора юч джашчыкъны да тенгизге атыб джибергенди.

Джашчыкъла аллында сууну юсюнде иги кьалкыб тургъандыла. Бираздан а тамам арыгъандыла. Батыб тебрегендиле. Ма ол кёзюуде алагча дельфинле келгендиле. Ала сабийлеге кеслерин сууну башында тутаргча болушхандыла, батаргча кьоймагъандыла. Хамхотлары бла, сыртлары бла аз-аз тебере, бата тургъан кемеден атылгъан кьутхарыучу къайыкыгъа джетерге болушхандыла. Къайыкыдагыла сабийлени ары миндиргендиле, ал болушлукъ этгендиле. (Д. Я. Эйдельман)

2. “Суу юсюнде”, “сууну юсюнде” деген сёзтутушлада не бацхалыкъ таныгъаныгъызны айтыгъыз.

198. Ат. - Атны бирлик эмда кёблук саны. Текстден эм алгча бирлик санда атланы, андан сора кёблук санда атланы айырыб джазыгъыз.

Джанууарланы бир къауумлары кёбюсюне башха джанууарланы ашаб джашайдыла, алагча джыртхыч джанууарла дейдиле. Бир къауум джанууарла уа хансланы отлайдыла. Аны кибики, ханслада да бардыла джыртхычла. Ала джанууарчыкъланы ашайдыла. Венериная мухоловка деб бир джасы чапракълы ханс болады да, ол бек кьуджур хансды. Аны

чапракъларыны къыйырларында къошакъ чапракълары бардыла, тегереклешиб ёсген кирпичикле маталлы тюкчюклери бла. Чапракъ, бочхача, эки бюклениб, сауутчукъгъа ушаб къалады. Чибин неда башха ууакъ джаныуарчыкъ къонуб, ол тюкчюклеге тийгенлей, чапракъ джабылыб къалады. Алай бла ол джаныуарчыкъ тутулуб, чыгълмайды. Ханс аны “ашаб”, сингириб къояды. Ол ханс табигъатны бек сейир затыды. Аллай ёсюмле дагъыда бардыла.

199. Ат. - Бирлик эмда кёблюк санла. Кёчюрюб джазыб, атлагъа соруула салыгъыз. Атла къайсы санда болгъанларын ачыкълагъыз.

Ашар...къ этерге эм иги сау...тха тефлон деген (кюйгеннге кършчы) зат джалатылгъан сау...тла саналадыла. Алай а бусагъатда ала джетишмейдиле.

Мета...л сау...тлада гиг...ена джор...къгъа келишгенлеге тот болмаучу кърчдан (нержавеющая сталь), хромоникелден, багъырдан этилген сау...тла саналадыла. Ашар...къны аллай сау...тлада биширген игиди.

Саби...ле ашарыкъ эмда диетикалыкъ хантланы алюминий (туч) сау...тлада биширген тюз тюлдю. Бояуу чартлагъан къанджал сауутда да чыртданда ашарыкъ биширирге керек тюлдю. Эмалыны тюрбюнде уулу затла боладыла. Ала къыз...ан заманда дже...ил тотланыб, ашарыкъгъа сингедиле.

(АиФ газетден, № 27, 1992.)

200. Ат. - Энчи атла. Энчи атланы кереклисича джаза, текстни кёчюрюб джазыгъыз.

Къарачай-черкес республикада къарачайлыла, черкесле, абазалыла, ногъайлыла, тегейлиле, греклиле эмда башха миллетледен адамла джашайдыла республиканы джеринде дунягъа белгили теберди, архыз ёзенле бардыла. къарачай сахар къарачай къобан бла теберди къобан бир-бирлерине кшошулгъан джерде орналгъанды. Къарачай деген газет къарачай тилде чыгъады. кавказ таулада бек кёб тюрлю терекле ёседиле. байрамукъланы халимат хурзук элде туугъанды халиматны “эриши тиширыу болмайды” деген назмусу джыр болуб джырланады, аны бек кёб джерледе эшитирге боллукъду. руслан деген джюк самолет турциягъа, латин америкагъа австралиягъа, - бек узакъ эмда джууукъ джерлеге, - джюк ташыб турады. “джетегейле - джети джулдуз, темиркъазыкъ - кеси джулдуз”.

201. Ат. - Энчи атла бла тукъум атла. - Атлада иелик. 1. Энчи атланы кереклисича джаза, тюбюнде сёзледен айтымла къурагъыз.

I. Бийчесын, къарачайда, алапат, джайлыкъла, бири, бийчесында, таза, хауа, татымлы, отлау, къар суу, бар, малла, джай, иги, семиррге, элге, къайтыргъа.

II. къарачай, джер, таб, джер, орналыргъа, махар, таула, ариу, таула, теберди, бурун, доммай, кёб, болургъа, Санкт-петербург, дуня, чынг, ариу, сахарла, бири, бусагъатда, архыз, болургъа, джерде, бурунгу, алан, къралны, ара, сахар, болгъанды.

III. Алийланы, сахарбий, кёз кёрген, къулакъ эшитген, деген, китаб, автору, шош океан эм уллу мухит къарачай, ёзен, тау, эм джууукъ, эл, хурзук эли.

IV. Джаныбекланы аппа, уллу, фахму, болургъа, ол, чам, накъырда, назмучулукъ, чемер, болургъа, къочхарланы къасбот, кёб, джырлары, назмула, белгили.

2. Бёшишер тауну, китабны, сууну, элни атларын джазыгъыз.

202. Ат. - Атда иелик. - Иелик аффиксле. 1. Иелик аффикслени тюблерин сызыгъыз.

Кёсю - зар, джюреги - тар,

Къолу - узун, тили - озгъун

Джетиб бериулен тутду этегимден.

Сёсю окъ, намысы - джокъ,

Оракъ - анга, чалкы - манга,

Кёл къандырады, бошаб джюрегимден.

Кёлюм - буз, къабханым - туз...

Болмай тентек, джыртыб этек,

Джаныма мадар этейим мен. (*Кечерукъланы Б.*)

2. "Оракъ - анга, чалкы - манга" дегенни къалай ангылайсыз?

3. Назмуну эки ахыр тизгини не нарт сёзню эсгертеди?

203. Ат. - Атда иелик аффиксле. - Иелик аффикслени тюз джазыу. 1. Сёзлеге юч бетде да иелик аффикслени къоша джазыгъыз.

I. Джайыу, тайыу, къайыу, азайыу, уллайыу, джантайыу, джанпайыу, къампайыу, къртайыу, тайышыу, байыныу, узайыу. Тыйыу, джыйыу, кыйыу, кыйылыу, тыйылыу, джыйылыу, буюгъуу, бурулуу, бузулуу, буруу, болдуруу, болушуу, бойсунуу, бойсундуруу, буюкъдуруу, таркыйыу, томпайыу, маркыйыу (семириу).

II. Юйюкдюрюу, юйюрсюндюрюу, юйютюу, юйюкдюрюлюу, сюзюлтюу, сюрюндюрюу, кёсюулетюу, кёмюклендириу, кёмюрсетюу, кёбсюнюу, кёмюлюу, тёзалюу, тёбелетдириу,

тюгендириу, тюрлюлениу, тубетдириу, сёллендириу, төллендириу.

2. Талай сёз бла (иелик аффикс кёшулган сёзле бла) айтымла кёураб джазыгъыз.

204. Ат. - Атда иелик. - Сингармонизм. Сёзлеге иелик аффикслени юч бетде, эки санда да кёоша джазыгъыз.

I. Кюрме, тизиу, тюрлюкю, кюрлюкю, тубешиу, тюртю, керки, киши, джун, тюн, тюрпю, төлю, ютюрпю.

II. Тегерей, кегей, джигей, кютей, папагъай, торгъай, къандагъай, сабдагъай, мырзай (пастила), зырнай, солагъай, тогъай, кёозай (кёозучукъ).

III. Бий, чюй, туй, кюй, тухтуй, ургъуй, къыргъый, ыргъай, тартагъай, жаркой, юй, сабий, сабий-субюй, дыдай, будай, адай, анай, балай, къалай, тагъай.

IV. Сыргъа, сабызгъы, сырыйна, мылтыкъ, кикирик, гагарай, гаганай, джыргъа, кёзюлдюреуюк, кёрдеуюк, тынгылауукъ, гыла, гылау, тырнау, оноу, кёоруу, солуу, тутуу, буруу.

2. Иелик аффикслери болган беш сёз бла айтымла кёурагъыз. 3. Тухтуй, сырыйна, тагъай, ыргъай, къыргъый, кёрдеуюк деген сёзлени магъаналарын айтыгъыз, аууздан ала бла айтымла кёурагъыз.

205. Ат. - Атда иелик аффиксле. - Иелик аффикследе юч бет. Сёзлеге бирлик эмда кёблук санда иелик аффикслени кёоша джазыгъыз.

Ю л г ю: *кюзгюм, кюзгюлерим, кюзгюнг, кюзгюлеринг, кюзгюсю, кюзгюлери.*

I. Буу, кёмюр, тёзюм, кёзюу, сюзгюч, санау.

II. Тау, сау, сюрюу, джайыу, къыргъыч, чёмюч, кириу.

III. Саууучу, къуюу, суууу, тиреу, джюрюу, бюсюрюу.

IV. Къуу, къуууу, туруу, кёобуу, джыйыу, кюзгю.

V. Уу, уууу, буууу, кюлюу, ийиу, кийиу, сюзюу, юй.

VI. Суу, джуууу, кийиниу, ийилиу, ийириу, джюзюу.

VII. Талакъ, калак, джууак, сибириу, тубеу, джюлюу.

VIII. Тыйыу, кыйыу, келиу, кёрюу, сибирилиу, тиек, къырыу.

IX. Сырыу, буруу, джабланыу, дыбылдау, шуулдау, юзюу.

206. Ат. - Атда иелик. - Иелик аффикслени тюз джазыу. - Сингармонизм. 1. Сёзленик бирлик эмда кёблук санда экинчи бетге сала джазыгъыз.

Ю л г ю: *Ийнек - ийнегинг, ийнегигиз.*

I. Туб, джюз, сют, джун, кюн, кюз, кюрт, джюк, кюл.

II. Ёгюз, ёзюр, кёзюр, кёрюк, ёмюр, кёмюк, сёгюм, кёзлюк, кёз.

III. Кезлик, чёртлеуюк, тёртгюл, тёртлюк, ёкюл, кёзюлдюреуюк.

IV. Сюзюк, джюрюк, тюзлюк, бюрчюк, кюнлюк, борсукъ, ёмюр.

V. Тютюн, юйюр, тикгич, дюлдюр, кюкюрт, туйюш, сюддер, ёр.
VI. Тийиш, тыгырыкъ, кырыкъ, джебек (нерва), джелкъуш, гор-
сай.

VII. Тёгерек, кёмеуол, аууу, джаууу, буюруу, къуюлуу, учуу.

VIII. Кёмюу, тёюу, джыйырыу, бурулуу, оюлуу, кёмюлюу.

IX. Джемджёгюл, голунгкъылды, гергеджыз, суусар, къузгъун, дом-
май, къандагъай, гугук, байрамджак, кысынык, къурсакъ.

2. Беш сёз бла айтымла къураб джазыгъыз.

207. Ат. - Атда иелик аффиксле. _ Иелик аффикслени тюз джазыу.
Къ-гъ, к-г алмашыныула. 1. Сёзлеге биринчи бетде, бирлик санда иелик
аффикслени кёша джазыгъыз.

I. Талакъ, къалакъ, таракъ, джаякъ, къайракъ, бай-
ракъ, кырыкъ, къурукъ, турукъ, тыгырыкъ, къаймакъ,
къалмукъ, къумукъ, тудукъ, туякъ, тамакъ, салкъынлыкъ,
чурукъ, суукълукъ, джомакъ, токмакъ, такмакъ,
чакмакъ, бармакъ, таякъ.

II. Мылтыкъ, кылыкъ, оюнчакъ, боюнчакъ, чапчакъ,
бугъунчакъ, къармакъ, къасмакъ, джалпакъ, джантакъ,
къыйыкъ, мыйыкъ, мамукъ, къабукъ, къазакъ, сандыракъ,
сагъакъ, чоллакъ, къууукъ.

III. Гулмак, джууак, гагарак, гугук, мусук, госук, мыл-
лык, шындык, джыгырык, кысынык, ууанык, барак, чауук,
гугурук, дордук, гырмык, тыркык, гыртгынык, ток, как,
джырмык, кырдык, базук, джакджак, джарак, гакгак.

IV. Мыртазакъ, къурукъ, оймакъ, бурчакъ, мынчакъ,
джумарыкъ.

2. Талай сёз бла айтымла къураб джазыгъыз.

208. Ат. - Атда иелик аффиксле. - Иели аффикслени тюз джазыу.
- Бирлик, кёблюк санланы аффикслери. 1. Сёзлеге бирлик, кёблюк санлада
юч бетде иелик аффикслени кёша джазыгъыз.

I. Сёзлюк, тюзлюк, кёзюу, кишиу, бёрю, тёлю.

II. Тамакъ, джарак, джетек, гыйы, джыйы, суююм, кёрюю.

III. Юс, суу, кёзюу, джылкы, эзиу, оюу.

IV. Гюрюлдеу, суюретиу, джююлдеу, учунуу, тыхсыу,
сынгысу, тындырыу, тынкайыу, сымпайыу, сырыу, тентиреу,
тентериу (башын тубюне къаблау).

V. Тенгleshдириу, тентеклениу, терсейиу, термилиу, сим-
сиреу, серигиу, серилиу, сирелиу, сериюнлеу, сермеу, сер-
лениу, сюрюу, сюрюнюу, сюрелиу, сюзюлюу, сюелиу, сюр-
келиу, сюеу, суююу, суюнюу, суюкелиу, суюдюрюу, сюзю-
кленуу, сюркетилюу.

209. Ат. - Атны болушлада тюрлениую. - Тамыр. - Иелик аффиксле. 1. Атлагъа болуш ахырланы сала джазыгъыз.

I. Джаныуарлагъа ашаргъа хаман да бир затла... бериб туругъа болмайды. Бир ашарыкъ... ашаб турсала, джаныуарла... саулукълар... эрлай аман болады. Организмлер... ауруу... къаршчылыкъ эталмайдыла. Къол... юреннген джаныуар... бек сакъ болуб, иги, татымлы ашатыргъа керекди. Юй хайыуан кеси башы... кеси къарыу эталмайды. Анга къарау ие... борчуду. Къараялмазлыкъ болсанг, джаныуар..., хайыуан... алма. Юй хайыуанла..., къол... юреннген джаныуарла... тургъан джерлер... таза, джарыкъ болургъа керекди.

2. “Къарыу” деген сёзге синонимле табыгъыз. 3. “Джаныуар”, “хайыуан” деген сёзлени магъаналарында башхалыкъ не болгъанын айтыгъыз. 4. Атланы къайсы болушлада болгъанларын айтыгъыз.

210. Ат. - Болушла. - Иелик болуш. - Аффикс -ны (-ни, -ну, -ню).

1. Сёзлени иелик болушха сала, тыйыншлы аффикслени къоша джазыгъыз.

I. Къобан... сууу, тау... хауасы, тюз... тюзлюгю, иги... игилиги, намыслы... юлгюсю, къыз... ариулугъу, кюзгю... мияласы, джашла... джигитликлери, бетсиз... бедерлиги, ётюрюкчю... алдаугъу, чегет... тереклери, кюз... келбети, джер... хурмети, кёк... кёклюгю, джауум... кёблюгю, джангур... азлыгъы, къош... азыгъы, аскерчиле... джоллары, уллу... айтханы.

II. Гитче... къылыгъы, акъыллы... оюмлары, сюрюу... саны, тууарла... ашлары, уста... къолу, суу... сууугъу, сууукъ... кючю, кюч... мардасы, сютбашы... къалынлыгъы, джити... джитилиги, оноу... таблыгъы, буруу... бурулгъаны, юй... чырдысы. Къанга... къобусу, сюзгюч... сюзюую, иш... кёзюую, буу... мюйюую, ургъуй... джызылдауу, сёз... къатылыгъы.

2. Тёрт сёзтутуш бла айтымла къурагъыз.

211. Ат. - Бериучю болуш. - Сёзню ахырында ачыкъла. 1. Сёзлени бериучю болушха сала джазыгъыз.

Ю л г ю: Чара - чарагъа.

I. Къозу, джора, джара, таба, тоба, чомача, тегене, бегене, келекке, гугурукку, боза, тохана, джылкы, къарта, чана, макы, чалкычы, мырышкы, чолпу, джалпакъ, тылы.

II. Тюкенчи, джюгенчи, арбачы, суучу, кюзгючю, кюмюшчю, кюлкючю, таракъчы, таякъчы, сыбызгъычы, малчы, къошчу, балчы.

III. Зылды, дыгъы, гыйы, гаккы, бокка, гаппа, сыппа, къыппа, улху, эмина, токъмакъчы, чалкычы, оракъчы, быргъы, саба, тапха, къарта, кюзгю, тюлкю, джурка, наша, агурча, кертме, тартхы, къарткъуртха, къоянджапха, толтурма, къыйма, джерме.

2. Башында сөзлеге эм алгъа иелик аффиксле, андан сора бериучю болушну аффикслерин къоша джазыгъыз.

Ю л г ю: *Чара - чарама, чаранга, чарасына, чарабызгъа, д.а.к.*

212. Ат. - Бериучю болуш. - Аффикс -гъа (-ге). 1. Берилген сөзлени бериучю болушха сала джазыгъыз. Андан сора сөзлени айтылгъанлары бла джазылгъанларында башхалыкъ таныгъаныгъызны айтыгъыз.

I. Сагъакъ, джакълыкъ, джокълукъ, таякъ, къабакъ, балыкъ, урлукъ, къумукъ, зауукълукъ, тауукъ, джумарыкъ, къууукъ, токълукъ, тулукъ, сакълыкъ, барлыкъ, къынгырлыкъ.

II. Кёк, джилек, челек, терек, тирек, бюрек, керек, кёлек, сюзюк, чирик, джилик, ёзек, элек, эшек, юзбек, ётмек, тёнгек, тюк, джюк, тирилик, джерк, кертилик, керилик, кезлик, кёзлюк, сёзлюк, дженгиллик, юзюк, тюрк, бирлик, билезик, мубарек, тилек, джюрек, джюзюк, кёмюк, кёрюк, мюлк, джюджек, бирикгенлик.

2. Башында сөзлени бериучю болушха салынган бир бёлеги бла айтымла къураб джазыгъыз.

213. Ат. - Бериучю болуш. - Аффиксле -ха, -ге, -гъа. 1. Берилген сөзлени бериучю болушха салыгъыз, андан сора гитчелик магъана берген аффикслени (-чыкъ, -чик, -чукъ, -чюк) къошуб, бериучю болушха салыгъыз.

Ю л г ю: *Къурчха, къуршчукъгъа.*

I. Джанкъылыч, агъач, къыргъыч, сызгъыч, къылыч, къалач, бачхыч, чакъгъыч, берч, борч, борч-къарч, сылгъыч, тылмач, айланч.

II. Таянч, къоранч, къууанч, джубанч, къачхач, къычхач, къысхыч, къысдыргъыч, къарылгъач, къаблаууч, джалгъаууч, туч, пурч, джырмач, къурмач, сымач, тутхун, ачхыч, гунч, уч, гулоч, джангылыч.

III. Чёгюч, кюрюч, кюч, скойюнч, сёгюнч, сюзгюч, кергич, сезгич, эзгич, эмгич, безгич, чёмюч, дюккюч, тюнгюч, тешгич, тизгич, тийгич, тикгич, тилгич, сюргюч, юзгюч, кёргюнч, юнгюч, хынч-хынч.

IV. Солпуч, сууургъуч, соргъуч, джыргъыч, джыртхыч, сукъланч, джылытхыч, атлаууч, уууч, сызгъыргъыч, сыпхыргъыч, тырнаууч (тырнау), тыйгъыч, джаргъыч, къакъгъыч, джазгъыч.

2. “Джазгъычха”, “тешгичге” деген сөзлеге бериучю болушну аффикслерин джалгъауда не башхалыкъ болгъанын айтыгъыз.

214. Ат. - Иелик эмда тамамлаучю болушла. - Иелик аффиксле. 1. К и м н и? Н е н и? деген соруулагъа джууаб этген сөзле къайсы болушда болгъанларын, къайсы сөз бла байланыб келгенлерин айтыгъыз, аффикслени юстюн бла бёле джазыгъыз.

I. Рашитни тенги Рашитни бек уллу махтаб сёлешди. Джулдузну эгечи Джулдузну хапарларын хаман айтханлай турады. Джаныбекланы Аппаны сатира-чам назмулары Аппаны унутдурлукъ тюлдюле. Илиясны джашы салгъан суратла Илиясны бек сейирсиндиредиле. Ол Рамазанны сагъыныб сёлеше тургъан джаш Рамазанны къарнашыны джашы эди. Чаб да Ританы чакъырыб кел деб, Ританы кесини кичи кызын джибердик. Хасанны эгечи Хасанны джаныча кёреди.

II. Джашил кёкенни чырпа башын джел тарайды. Чырпабаш кёкенни сайлаб, биз аны келеккесинде олтурдукъ. Юйню башы акъгъан этеди. Эгечим юйню акълады. Мен китабларымы огъары тапхада асыраучанма. Китабларымы тышларын къаблаб асыраучанма да, тышлары ариу турадыла. Кавказда тауланы ариулукълары ким да суйюнюрчады. Атамы тенги къонакъгъа келди. Ол тауланы бек сюеди. Аны келгени атамы бек къууандырды.

2. Иелик аффикслени табыгъыз, аланы бетлерин кёргюзюгюз.

215. Ат. - Иелик эмда тамамлаучу болушла. Атланы болушларын ачыкълагъыз.

Автобусда Илияс терезе къатына олтурургъа бек суйюучюдю. Бу джол да чабыб барыб терезе аллында орун алды. Автобус тебрегенлей, къараса - аны анасы тенгли бир тиширыу ёрге сюелиб. Секирди да турду. Кесинден тамада сюелиб тургъанлай, олтуруб барыргъа Илияс кюлтыпыс болмагъанды. “Ай, иги джаш, иги джаш, - деди ол тиширыу асыры къууаннгандан. - Уллу болсанг, кызымы санга берликме!” - деб иш да айтды. Илияс аны кызы керекли болуб тургъан кибики. Олтурдунг эсе, олтур да бар, джолгъа къара да. Майна, бир джашчыкъ терекден къоз ала турады. Ол тиширыу а чёблеу да чёблейди, махтайды аяусуз, Илиясдан бирсиле тамадагъа орун бермеген кибики. (Тёпеланы А.)

216. Ат. - Бериучю, тамамлаучу болушла. 1. Сёзлени эм алгъа бериучю, андан сора тамамлаучу болушха сала джазыгъыз.

Ю л г ю: Къанджалгъа, къанджалны.

I. Сабакъ, чёргек, къозай, тагъай, тогъай, мырзай, кюеу, кёсеу, къандагъай, къоюн, джоюу, къоюу, билиу, кериу, тебиу, къадау, джарау, тоюу, тайыу, кёзюу, кёзлеу, джоралау, джоргъалау.

II. Джулдуз, джаулукъ, къолджаулукъ, къонакълыкъ, къурманлыкъ, къоркъакълыкъ, къолташ, къонакъбай, къонгкъа, къабчыкъ, къолтукъ, джаныуар, къартчыгъа, къармауул, къарауул, къармакъ, къарантха, къаранчха,

къарттамакъ, къаракёз, къабырчакъ.

2. Башында берилген сёзлеге эм алгъа иелик аффикслени, андан сора иелик болушну аффикслерин къоша джазыгъыз.

Ю л г ю: *Къозу - къозусуну, къол - къолуну, кёз - кёзюню.*

217. Ат. - Тамамлаучу болуш. - Болуш аффикслени тюз джазыгу.

1. Тамамлаучу болушдагъы сёзлени аффикслерин юстюн бла айыра, тюблерин сыза джазыгъыз.

I. Бурунгула табигъатны сыйын бек кёргендиле. Керексизге кийик ёлтюрмегендиле, агъач кесмегендиле. Джетген джерлерин кир этиб айланмагъандыла. Джерни, сууну, тауну, ташны, агъачны да багъалатыб, сыйлы кёргендиле. Адамны ариулугъун да табигъатны ариулугъуну юсю бла суратлагъандыла.

II. Бурун бизни миллетни уучулары уугъа барсала, харамлыкъ этмегендиле, кийиклени “алдамагъандыла”: джашыртын барыб ёлтюрмегендиле. Уучуну эслемей тургъан кийикге окъ атмагъандыла. Не сызгъырыб, не таууш этиб, не ташчыкъ атыб, кеслерин кёргюзгендиле. Уучуну кёрюб, кийик баш мадарын эте, къача тебресе, ма ол заманда сауут кёлтюрюб, алай марлаб атхандыла. Уучуну кёрмей тургъан кийикни марлагъан, атхан да аманлыкъгъа саналгъанды. Кийиклени да ашаргъа кереклеринден артыкъ ёлтюрмегендиле. Ууакъ, бала табарыкъ, неда баласы болгъан кийиклеге тиймегендиле. Алай бла табигъатны ариулай, байлай сакъларгъа тырмашхандыла.

2. “Окъ атмагъандыла”, “сауут кёлтюрюб” деген сёзтутушлада окъ, сауут деген сёзле къайсы болушдадыла, - аны айтыгъыз.

218. Ат. - Орунлаучу болуш. 1. Къ а й д а? Н е д е? деген соруулагъа джууаб этген сёзлени табыгъыз, болуш ахырларын юстюн бла беле джазыгъыз.

Минги Тау.

Тёгерегингде тогъай отлайла

Алтын мюйюзлю кийикле.

Сени тёппенге чыгъыучандыла.

Бёгекле бла джигитле.

Кийик бууларынг ёкюредиле,

Къонгураулары къакъгъанча,

Джугъутурларынг тутушадыла,

Атлыла чарсха чабханча.

Айюлеринг мурулдайдыла

Шындык чегетни ичинде.

Бёрюлеринг къалкъыйдыла,

Къойлары кёре тюшюнде. (Семенланы И.)

219. Ат. - Болуш аффиксле. - Башлаучу, иелик болушла. 1. Нохталаны орунларына керекли болуш аффикслени сала джазыгыыз.

I. Табигъат адамны джашагъан орнуду, юйюдю. Ол юй къаллай болса, адам... джашауу, саулугъу да аллай боллукъду. Адам... не игилик да, не ашхылыкъ да табигъат... келеди. Ол себебден табигъат... да адам... аманлыкъ тюл, игилик тирге керекди. (*Сылпагъарланы К.*)

II. Джыл сайын бир терек орнатыргъа къолунг... келирге керекди. Ач итни кёрсенг, аш берирге мадар излерге керекди. Аягъы, къанаты сыннган къанатлы... кёрсенг, багъаргъа керексе. Къыш сууукъда, къарда чыпчыкъла... джазыкъсыныб, ашчыкъ ата туругъа керексе. Ол затла сени къолунг... келликдиле. (*Сылпагъарланы К.*)

2. “Да” бирге неда башха нек джазылгъанын ангылагъыз.

220. Ат. - Болуш аффиксле. 1. Атлагъа керекли аффикслени къоша джазыгыыз.

Джаныуарланы ичин... Аслан
Патчах... саналады бурундан.
Адетди анга эгет джюрютген,
Сыйын эмда хурметин кёлтюртген.

Асланны эгетлерини ич...
Бир къоянчыкъ да болгъанды.
Медальон бла Асланны портрет...
Такъгъанды бойну..., сукъгъанды къойну...

Джылла ётуб, бирталай заман...
Джанла къутулгъандыла Аслан...
Тюрсюнюнг кёрюмесин, къанджилик, меннге!...—
Деб, портрет... уруб джер...
Тулпар кёрюндю къоян эл... . (*Байрамукъланы У.*)

2. Башындагъы текстде иелик аффикслени табыгыыз.

221. Ат. - Атны болушлада тюрлениую. 1. Нохталаны орвуна керекли аффикслени сала джазыгыыз.

Къаргъа... акъыллы джаныуар... бош санамайдыла. Бир джолда мен талай сохта бла бирге Къобан... джагъасы... бардым. Кюз эди, сентябр... аллы. Къанатлыла... халилер... сынаргъа деб баргъанбыз. Джагъа... къум... олтуруб, тегерекге къарайбыз.

Бир кесекден бир уллу таш... къаргъа келиб къонду. Тегереги... къараб, къаргъа къум... къонду, нени эсе да табды. Къарасакъ - къоз. Къоз... сындырыргъа умут этиб, къаргъа

аны бурн... бла урду, урду, - болмады. Тырнакълары бла джукъларгъа кюрешди, - болмады. Сора къоз... ауузу... къабыб, ёр... учду, уллу ташны башы... барыб, таш... атыб джиберди. Къоз таркъ деб таш... тийди, алай а сынмады, къум... тюздю. Къаргъа къоз... дагъыда алыб учду да, иги ёр... чыгъыб, биягъы таш... башын... атды. Къоз ууалды. Къонуб, къаргъа, къоз... чучхуб, ичин ашаб, учуб кетди. (*Сылпагъарланы К.*)

2. Айырылыб басмаланган сёзлени къурамларын айырыгъыз.

222. Ат.-Атны болушлада тюрлениую. 1. Скобкаланы ача джазыгъыз.

Насыра Ходжа бир кюн (киштик) джууундура тургъанды (джол) бир адам озуб бара, Ходжаны эте тургъанын кёрюб: "Къой, Насыра Ходжа, (киштик) джууундуруб кюрешме да къой, ёлтюресе!" - дегенди. "Къайгъырмаз, джууундургъанлыкъгъа, (киштик) джукъ да болмаз!" - дегенди Ходжа.

Ол адам бир кесек замандан, ызына къайтыб келе, къараса, - Ходжа, мыдахланыб, (киштик) къараб, киштик (джер) созулуб тура. "Айтхан эдим да, Ходжа, (киштик) джууундуруб кюрешме, ёлтюресе деб!" - дегенди ол адам. "Эшта-эшта, джууундургъан (заманым) джукъ да болмагъан эди, не болду эсе да сыкъгъан (заманым) болгъанды!" - дегенди Ходжа.

2. "Мыдахланыб", "ёлтюресе" деген сёзлеге бир тамырлы сёзле табыгъыз. 3. Киштик деген сёзню болушлада тюрлендиригиз.

223. Ат. - Атлада болуш аффиксле. 1. Атлагъа тыйыншлы болуш аффикслени сала джазыгъыз, атла къайсы болушда болгъанларын башларында белгилегиз.

Къамыжакълагъа къаршчы къазауат.

I. Бир къауум юйле... къыйынлыкълары къамыжакъладыла. Ала химиялыкъ препаратла... хазна сан этмейдиле. Мен кесим сынагъан амал... айтайым. Сауутчукъ... 10 грамм гырджын... чанчыгъыз, бир къашыкъ (аш къашыкъ) суу... къуюгъуз, шай къашыкъ... джаргысы чакълы бир бор кислота къошугъуз. Сора ол булгъама... къамыжакъла... кёб болуучу джерлери... салыгъыз. Сабийле тиймезча этигиз. Кебиб къалмазча, заман заманы бла суучукъ къуя туругъуз.

(*Циттель М.*)

II. Маджала... уа былай къырадыла: гаккы къабукъла... аслам джыядыла. Аланы ууакъ эседиле. Ол эзме... кесек чёблеу джаучукъ къошуб къатышдырадыла. Бачха... маджала джюрюген джолла болгъан джерле... къазыб, джоппуджоппу салыб, басдырыб къоядыла. Маджала аланы ашаб къырыладыла: гаккы къабукъ... эриталмайдыла.

2. Къайсы атлагъа аффиксле къошмай къояргъа боллугъун айтыгъыз. Алай атла къайсы болушда болуучандыла?

224. Ат. - Атны болушлада тюрлениую. - Болуш аффикслени тюз джазыу. 1. Нохталаны орнуна керекли аффикслени сала джазыгыыз.

I. Мен тюшюм... мийик джар... эрнин...

Тюз эниш... тик салыныб тура эдим.

Эниште... ма ол джар... тюз тюрбюнде,

Уллу Къобан кеси... джар... ура эди.

Джашау ючюн ол кюреш... бой бермейин

Кюрешсем да, къарыу кетиб санларым...,

Сылджыраргъа мен башладым тезелмейин,

Умут юзюб болушлукъ... эм мадар... (Хубийланы В.)

2. Атла къайсы болушлада болгъанларын айтыгыыз.

225. Ат. - Болуш ахырланы тюз джазыу. -Ха, -нга (-нге), -ге аффиксле. 1. Сёзлени бериучю эмда башлаучю болушлагъа сала джазыгыыз.

Ю л г ю: таш - ташха, ташдан.

I. Аш, баш, къаш, къуш, къыш, къакъыш, джумуш, чабыш, таууш, къарыш, къурулуш, къырылыш, Къумуш, джыгыш, къуууш, буруш, буууш, табыш, къырдыш, болуш, къонуш, ныгыш.

II. Кюреш, кенгеш, бирлеш, сёгюш, теш, джеймиш, кюмюш, кюндюш, джюрюш, мюйюш, тюрбеш, юлюш, тюш, къаш, уруш, туйюш, тиш.

III. Джан, сан, тон, къоян, тюкен, кёкен, оюн, ёрген, къоюн, кюн, джюн, кюрен, тюрсен, гёген, хан, джеген, къуугъун, тюн, быгъын, кёгюрчюн, джюген, джурун, ун, къын, тыйын, Бийчесын.

IV. Чарх, сарх, сабах, тарх, палах, Морх, ыйых.

V. Сют, кюкюрт, даулет, кирит, эт, ит, кюрт, бет, гууурт, сырт, джурт, джууурт, къууурт, къурт, къууут, къут, бут, гурт.

2. “Быгъын”, “къууурт”, “къут”, “кюрен”, “тарх”, “къуугъун”, “джеймиш”, “къонуш”, “кюндюш”, “теш”, “къын”, “тыйын”, “сарх”, “даулет” деген сёзлени магъаналарын айтыгыыз.

226. Ат. - Болуш ахырланы тюз джазыу. Аффикс -да бла байлам да. 1. Скобкаланы ача джазыгыыз. Атланы болушларын белгилегиз.

I. Ёлюмню къурутурча энт (да) джокъду окъ,

Сен (да) ёлдюнг, ол (да) кетди дуниядан.

Сени къабырынг (да) гюл, чыгъанакъ (да) джокъ,

Аныкъы уа кёрюнмей турад гокка хансладан.

(Къобанланы М.)

II. Мен сизден тансыкъ (да) алгъынчы,

Заманым джетгенди къайтыргъа.

Бу мелхум джерлени хапарын

Къарачай таула (да) айтырма. (Аппаланы Б.)

2. “Да” бирге неда башха нек джазылгъанын айтыгъыз. Кесигиз “да” бирге эмда башха джазылгъан талай мысал к’ураб джазыгъыз.

227. Ат. - Атны болушлада тюрлениую. - Болуш ахырланы тюз джазыу. - Болуш ахыр - да бла байлам да. 1. Скобкаланы ача джазыгъыз.

I. Россия (да) барама, Россия (да)!

Чехов (да) айланганды былай(да).

К’ууанч (да), насыб (да) береди манга

Чеховча ашхыла туугъан сыйлы джер! (Тюрклюланы А.)

II. Кийикча, адамладан джанлаб,

Кесинг джангыз тураса джашаб.

Болсала (да) хоншула к’атынг (да),

Болмайдыла к’ууанчынг (да), ушагъынг (да).

(К’зобанланы М.)

III. Январь ай (да) Доммай тала (да),

Кийикледен узакъ болмайын,

Джаякъларынг (да), имбашларынг (да)

Кюнден иче элле тоймайын.

(Тюрклюланы А.)

228. Ат. - Болуш ахырланы тюз джазыу. - Болуш ахыр - да бла байлам да. 1. Скобкаланы ача джазыгъыз.

I. Бир ёгюзюм барды (да),

Бир атым барды (да),

Кырдыкны к’ояды (да)

К’ырдыш (да) чабады (да)

К’ауданны отлайды.

Топракъ (да) абынады.

(Ёртен)

(Ёртен)

II. Бир затым барды (да),

Бир сюрююм барды (да),

Ашаб башласам (да) узалама,

Джатсала (да) - бирге,

Ашаб бошасам (да) узалама.

К’зобсала (да) - бирге.

(Сауут тапха)

(Мынчакъла)

III. Бир к’ала (да) - минг

Джар джанында - чыгъа-

к’арнаш.

накъ тоб.

(Бал чибинле)

(Кирпи)

229. Ат. - Болуш ахырланы тюз джазыу. - Болуш ахыр - да бла байлам да, аланы бир-бириден айыра билиу. 1. Скобкаланы ача джазыгъыз.

I. Алтындан гитче (да) джокъду, алтындан багъалы (да) джокъду.

Эшик ачыкъ болса (да), соруб кир.

Бир алдаб к’утулсанг (да), экинчи алдаб к’утулмасса.

Ауuzu аманны ауузун (да) ит ёлюр.

К’анны, иринни (да) бир-бирине к’атышдыргъан—тилди.

Адамны тюртуб абындырсанг (да), сёз бла абындырма.

Ауузун (да) - билямукъ, кёзюнде - джыламукуъ.

Алтын багуш (да) (да) танылыр.
Аллах берген (да) этер, алгъан (да) этер
Байны токъсан тогуз малы болса, дагъы (да) “джю-
БОМ болсун” дейди.

Ырысхы - ишде, иш - къол (да).
Таучулары тегенелери - тау (да), гырджынлыкълары
— тюзде.

Аман алтын табса (да), салыр джер табмаз. (*Нарт сёзле*)
2. Башында нарт сёзлени магъаналарын айтыгъыз.

230. Ат. - Болуш ахырлары тюз джазыу. - Болуш ахыр - да бла байлам да, аланы бир-бирлеринден айыра билиу. 1. Скобканы ача джазыгъыз. Болуш ахырлары тюблерин бир сыз бла сызыгъыз; байламлары эки сыз бла сызыгъыз.

1. Джыккырынг (да) агъынг джокъ, чардагъынг (да) къагъынг джокъ. Иги этсенг (да) - башынга, аман этсенг (да) - башынга. Дыдыш ийнени отун арба (да) излегенча. Джай (да) урунмагъан - къыш (да) ач къалыр. Къонакълыкъ (да) ёрге туруб кийинме. Юч адам алгъыш этмеселе, кийиминги юсюнгден теш (да) ат.

Бир апасым бар эди (да),
Рестораннга бардыкъ.
Тангнга дери (да) тартдыкъ,
Тёрт шайы (да) къайтды, - дегенди эртде биреу.
2. Нарт сёзлени магъаналарын айтыгъыз.

231. Ат. - Болуш ахырлары тюз джазыу. - Бериучю, орунлаучю болушла, аланы соруула бла ахырлары. 1. Атлары къауумлагъа юлешиб, бериучю эмда орунлаучю болушлагъа сала джазыгъыз.

- а) Къумачла:
- б) хансла:
- в) терекле:
- г) сезим болумла:
- д) къанатлыла:

Герхана, гин, гёлендир, булбул, джабышмакъ, къутуне, чёртлеуюк, къууанч, мыдахлыкъ, джемджёгюл, голунгкъылды, шемшер, къанатланмакълыкъ, памезей, илячин, гергеджыз, нарат, аджирик, (ханс ат: пырей), къартчыгъа, дарий, адай гюттю, джылан сют, гетен, ёпкелеу, ачыу, джазыкъсыныу, гылын, темир терек (туя), къыжгъыл.

2. Хар къауумдан бирер сёз бла айтымла къураб джазыгъыз.

232. Ат. - Болуш ахырлары тюз джазыу. - Болушлары соруулары. 1. Нохталаны орунларына тыйыншы болуш ахырлары сала, къатларында скобкалада сорууларын сала джазыгъыз.

1. Къая... къараса - ай киби́к, эши́к... къараса - тай киби́к. Къая ран... - тогъай ай. Тубан тюбюн...-джоргъа алаша. Тау тюбюн... - джарты къалач. Таугъа чыкъса - окъ киби́к, тау... тюше - тоб киби́к. Юй башы... - ала кюйюз. От башы... къумгъан, эки кезюн джумгъан. Ары джаны - акъ къая, бери джаны - акъ къая, ортасы... - сары мая.

Эм тюбюнде - аймуш,

Аны башында - мумуш,

Аны башында - эки джанган джулдуз,

Аны башында - эки къобан къундуз.

(Б и л л я ч а л а: Марал. Джугъутур. Къоян. Нал. Бёрю. Гаккы. Киштик. Джулдузла. Аууз, бурун, кезле, къашла.)

2. Къайсы билляча къайсы элберники болгъанын айтыгъыз.

233. Ат. - Атланы болушлада тюрлениулери. - Болуш ахырланы тюз джазыу. 1. Атланы болуш аффикслерин юстюн бла беле джазыгъыз, башларында къайсы болушта болгъанларын болушну атыны биринчи харифи бла белгилегиз.

БЫХЫ.

Быхы(да) каротин деген зат кёбдю. Каротин ашалыб, эритилген заманын(да) А витаминнге айланады. А витамин а адамны саулугъуна бек керекли затды. Ол органланы тюз ишлеб турууларын талай джаны бла баджарады. Кезню джитилигин сакълайды, сабийлеге ёсерге болушады, организмни ауруулагъа къаршчылыгъын келтюреди, терини саулугъун сакъларгъа бек тийишеди.

Быхыны(да), къалгъан кегетлени киби́к, чийлей ашагъан хайырлыды. Алай а шорпа(да) - ёзгеде бишгенини (да) зараны джокъду.

2. “Да” къалайда болуш ахырды, къалайда байламды, - аны ачыкълагъыз, бирге, башха нек джазылгъанын айтыгъыз. 3. Айырылыб басманган сёзлени к’урамларын айырыгъыз.

234. Ат. - Болуш ахырланы тюз джазыу... Да бла -да. 1. Скобкаланы ача джазыгъыз.

Къабакъ башын (да) табакъ джау.

Ары барсам (да)—артым (да), бери келсем (да)—артым (да).

Атлы (да)—бар, джаяу (да)—джокъ.

Эки ана (да)—он бала, барына (да)бир ат атала.

Къая артын (да)—буруш терек.

Акъ къала (да)—сары бийче.

Къарангы бау (да)—акъ к’озула.

Къазанла (да) асылама, саханла (да) басылама.

Дибидиби дибидик, сары джау (да) джибидик.

Кёл башын (да) - акъ джамчы.

Терен кьол (да) - кьыркъылгъан кьойла.

(Б и л л я ч а л а: кьамчи, ай, келекке, гаккы, чач, тишле, кьолла бла бармакъла, кьаймакъ, чыкъырт, келиде бюртюкле, халыуа.)

2. Къайсы билляча къайсы элберники болгъанын айтыгъыз. 3. Кесигиз эки элбер къурагъыз.

235. Ат. - Болуш аффикслени тюз джазыу. 1. Скобкаланы ача джазыгъыз. Керек джерине аффикс кьошугъуз.

I. (Аман) бир малы болур, ол да багъалы болур. (Аман) тили (таш) джарыр, (таш) джармаса, (баш) джарыр. Бир (саб) тохтамагъан балтача. Бир (сёз) туралмагъан адам бир (джер) да туралмаз. Иги (адам) сёзю (джер) тюзмез. (Хомух) бурну джай юшюр. Къыркъ киши бир (джаны), кьыйыкъ киши бир (джаны).

II. Чюйре адам (адам) джаратмаз. Сёлешиую — таш (бла) ургъанча. (Аууз) келген (кьол) келсе, хар ким да патчах болур эди. Ауузу бла (кьуш) тута. (Кёзюн) махтама, (арты) сёкме.

Чий тели кесин махтар,

Чийсил тели (юй бийчеси) махтар.

(Тели) акъылы артдан келир. (*Нарт сёзле*)

2. Нарт сёзлени магъаналарын айтыгъыз.

236. Ат. - Болуш ахырланы тюз джазыу. Атланы болуш ахырларын юстюн бла айыра джазыгъыз, башларында болушларын белгилегиз.

I. Этни, сютню талай заманны джангылай, ариулай сакъларгъа тюрлю-тюрлю мадарла бардыла.

Сют. Сютню джылыда ачытыб кьоймай сакъларгъа боллукъду. Аны ючюн кьошуннга неда кьанджал сауутха кьуюб, ичине да талай хрен чапракъны (агурча, памидор тузларгъа кьошулуучу, джылккы кьулакъныкылага ушаш узун чапракъла) атыб кьойсанг, сют талай кюнню ачымай турургъа болады.

II. Эт. Этни сууукъда тутаргъа мадар болмаса да, сау ыйыккыны ариу сакъларгъа боллукъду. Аны ючюн этни юсю толу джабылыр чакълы бир ачыгъан сютге неда простоквашагъа салыргъа керекди.

III. Лимонну уа, аман этмей сакълар ючюн, сууукъ суугъа салыргъа керекди. Сууну да хар кюн сайын ауушдуруб турургъа керекди. Алай этилиб турса, лимон талай айны ариу турады. Кесини да бишиую джетиб, джумушакъ, дамлы болады. (“Илму бла джашау” журн.)

237. Ат. - Болуш ахырланы тюз джазыу. - Сёзню къурамы.
1. Скобкалада атланы керекли болушлагъа сала джазыгъыз.

I. Кюлме (джаш), - келир (баш). Адамлыгъынг къалай эсе, (тенгинг) алайса. Тюнене (кюнюнг) ангыламасанг, тамблагъы (кюнюнг) ангыламазса. (Нарсана) игилиги бизни болсун, (аманлыкъ) (тау, таш) кери болсун. Акъыл (джаш, къарт) тюлдю, башдады. Билген (билиминг) хайырландыр, (билмегинг) билирге тырмаш. Иги (зат) тырмашхан (игилик) дже-теди, аман (зат) тырмашхан (аманлыкъ) кёреді. Иши болмагъан (итле, суу) элтир. (Джюрек, джюрек) джол барды.

(Нарт сёзле)

2. Сёзтутушлада атлагъа керекли болуш аффикслени кёшугъуз.

Чарс... чабар атча. Озгъан джангур... джамчы бла сюр-генча. Бурну буз... тирелирге. Сёзю чапракъ... ётмейди. Сокъ-ур... сохта тутдургъанча. Суу... баш... кесген эмегенча. Со-хан... - сарсмакъ... таза. Суу... кириб къургъакъ чыкыгъан (эбчил, алтаякъ адам). Кесин кёол... алыргъа. Капек... тий-ишмеген.

238. Ат. - Болуш ахырланы тюз джазыу. 1. Керекли аффикслени кёша джазыгъыз.

Гардошну бишириуню юсюнден.

Гардош... бишириу бош ишге саналса да, аны да эте билирге кереклиси хакъды. Нек десенг, гардош биширген - алай бош иш тюлдю. Аны юсюн... кёб оюм айтадыла хант устала. Сахалин... Касаткина деб биреулен алай джазады: "Гардош... джууама, къабугъ... тазалайма, суу... чайкъайма да къайнай тургъан суу... атама. Ары дагъыда бир сарсмакъ тиш ариулаб атама. Лавр чапракъ кёшама. Къайнаб тебресе, туз атама, 1-2 аш... къашыкъ уксус кислота кёуяма. Алай бишген гардош... татыуу иги болады, таб суууса да.

2. Иелик аффикси болгъан сёзлени табыб, тюблерин сызыгъыз.

3. Къайсы атлагъа болуш аффикс кёшаргъа, кёшмазга боллугъун ачыкы-лагъыз текстге къараб. 4. Гардош деген сёзню болушлада тюрлендиригиз.

239. Ат. - Болуш ахырланы тюз джазыу. - Иелик аффикслери болгъан атланы болушлада тюрлениулері. Болуш ахырла -на, -не, -а, -е. 1. Сёзлеге эм алгъа биринчи бетде, бирлик санда иелик аффиксле, андан сора беричю болушну аффикслерин кёша джазыгъыз.

Ю л г ю: юй - юйюме, юйюнге, юйюне, ... юйюбюзге...

I. Тюй, тай, тау, джау, къайыкъ, таракъ, кючюк, джыкы-кыр.

II. Кийиу, тийиу, ийиу, тийишиу, кийиниу, тийириу, сүйюнню.

III. Ийириу, ийилиу, кийиндириу, сюзюлюу, сөгюлюу, тегюлюу, къыйылыу, къыйышдырыу, туююу, туююлюу.

IV. Кюююу, суююу, суююндюрюу, ююююу, юююкдюрюу, юююрсюндюрюу, келтюрюлюу, къабышдырыу, къабырчакъландырыу, люююлдетдириу, кюйсюндюрюу, суюсюнюу, келлендириу.
2. Юч сёз бла айтымла къураб джазыгъыз. Атла бериучю болушда болсунла.

240. Ат. - Болуш аффикслени тюз джазыу. - Тамамлаучу болушну аффикслери *-и(-у, -и, -ю), -сы (-си, -су, -сю), -н* иелик аффикследен сора. 1. Сёзлеге эм алгъа биринчи бетде, бирлик саида иелик аффиксле, андан сора таммалаучу болушну ахырларын къоша джазыгъыз.

Ю л г ю: юй - юйююу, юйюнгю, юйюн, ...

I. Сауда, тегей, гебенек, джалкъы, джурун, тогъай, бичен, кюл, тюк, тюб, эрик.

II. Тепсеу, чепкен, къарагеген, такъюзюк, тихтен, керпе, чынды, талкъы, арауун, томурау, чуку, хасиет, устукку, тырман.

III. Чырлама, халы, кели, шынтахы, шепшокъа, эземе.

IV. Джыгырай, аштырхан (мухар), джыгыра, баракъ, арауун, атлама.

2. II-IV бөлүмде сёзлени магъаналарын айтыгъыз. Ала бла айтымла къурагъыз, джазыгъыз.

241. Ат. - Джангы атланы къурау. - Атдан ат къурау. 1. Атлагъа *-лыкъ (-дукъ, -лик, -люк)* аффиксни къоша, джангы атла къурагъыз.

I. Суу, кьол, мал, чепкен, джеген, сабан, чарыкъ, чабыр, аш, бичен, джюзюк, тюйме, джёрме, сохта, джамчы, аргъыш, гырджын.

II. Таракъ, лышпыр, тоб, джырна, джиб, бачхыч, шорпа, токъмакъ, айран, гебен, тюмен, сюзме, келек, таякъ, къурукъ.

2. Сёзлеге *-лы (-ли, -лу, -лю)* аффикслени къошуб, джангы атла къурагъыз.

Джау, къарачай, ногъай, тегей, гюрджю, тау, кезлюк, джюзюк, орус, тюкю, марал, юй, будай, бедене, кыбылама, ат.

3. *-Чы (-чу, -чи, -чю)* аффиксни къоша, атладан джангы атла къураб джазыгъыз.

Сауда, базар, Сарытюз, Къартджурт, Къумуш, Терезе, сахар, Ючкекен, Учкулан, таракъ, таякъ, мал, гыл, ат, чегет, отун, джууургъан, иш, кьой, той, сюрюу, кюлюу, тийиу, сюзюу, джыйыу, барыу, сюнгу, садакъ, бояу, окъуу, сатыу, сёз, джаншау, джюзюу.

242. Ат. - Атдан джангы ат къурау. 1. *-Чы (-чу, -чи, -чю), -лы (-ли, -лу, -лю), -лыкъ (-дукъ, -лик, -люк)* аффикслени къоша, хар атдан юч джангы ат къурагъыз. Къурагъан сёзлеригизни магъаналарында башхалыкны айтыгъыз.

I. Ат, кьой, джылкьы, сауут, кьууут, дерт, башмакъ, джазыу, от, кьапчыкъ, сенек, кюлте, эчки, бёрк, джюген, ийнек, сахар, тууар, джау, буруу, баш, кьобуз, таракъ, гырджын, отун, окъ, кьыпты, кьабдал, чалман, гёзенек, чакъгьыч, джазгьыч, тирмен.

II. Бузоу, суйюмчю, кёрюмдюк, кюнлюк, кюбюрчек, тон, палтон, пайтон, оюн, бууун, гынтты, гён, сызгьыч, эл.

2. -Ул, -юл аффикслени кьошуб, джангы атла кьурагьыз.

Чабыу, тоноу, элеу, кьарау, сакълау, джортуу.

243. Ат. - Этимледен ат кьураучу аффиксле *-ым (-ум, -им, --м), -ыу (-уу, -иу, -у)*. Башында берилген аффикслени кьоша, этимледен экишер ат кьурагьыз.

Ю л г ю: тут - тутум, тутуу, кёр - кёрюм, кёрю.

I. Бил -	II. Кьычыр -	III. Джау -
атла -	кьуй -	ёл -
бёл -	джый -	кёлтюр -
ал -	бит -	кьара -
ат -	тара -	акъ -
тёз -	эт -	кьуу -
аша -	тит -	чайкъа -
суй -	джут -	кьура -
кий -	сайла -	сына -
сез -	чулгъа -	уу -
айт -	чёрге -	тилим -
юз -	сюз -	той -
тый -	уртла -	кьатла -

244. Ат. - Этимден ат кьурау. - Этимден ат кьураучу аффикс *-ма (-ме)*. 1. *Ма (-ме)* аффиксни кьоша, этимледен атла кьурагьыз, кьурагьан сёзлеригизни магъаналарын айтыгьыз.

I. Тарт -	II. Джар -	III. Буу -
түй -	бур -	кёр -
сюз -	эз -	булгъа -
кьалкъ -	джаз -	толтур -
тиз -	бёл -	сайла -

2. *Ыш (-уш, -иш, -юш, -ш)* аффиксни кьоша, этимледен атла кьурагьыз.

Бут, джыкъ, буу, сёк, ур, чаб, кир, тик, тарт, түй, тур, кьара, серме, ат.

3. *Ыш (-уш ...)* аффикс бла кьуралгьан атланы кьоша, айтымла кьураб джазыгьыз.

245. Ат. - Этимледен ат кьураучу. - Этимледен ат кьураучу аффиксле *-ыу (-уу, -иу, -юу, -у)*. Аланы тюз джазыу. Берилген сёзлеге башында айтылгьан аффикслени кьоша, джангы атла кьурагьыз.

I. Тара -	II. Къору -	III. Сёк	IV. Джюрют -
Джаз -	тарт -	тек -	сюзюлт -
Сыз -	джорт -	чек -	тюнгюлт -
Къыз -	къорат -	чёк -	джёбелет -
Соз -	келиш -	юрк -	джёрмелен -
Тоз -	кенгеш -	джек -	тюген -
Джет -	юлеш -	керк -	сёлешдир -
Кёр -	тюрлен -	акъ -	тюзел -
Сюр -	соруш -	такъ -	тюшюн -
Джюз -	толтур -	чакъ -	тюшюндюр -
Ачы -	къурут -	бакъ -	кёргюз -
Тюзет -	кюреш -	къакъ -	къабла -
Аша -			

246. Ат. - Этимден ат къурау. - Этимден ат къураучу аффиксле -гъыч (-гъуч, -гич, -гюч, -хыч, -хуч, -хач). 1. Башында берилген аффикслени къоша, атладан этимле къураб джазыгъыз.

I. Тут -	II. Къыр -	III. Сыл -	IV. Бур -
къыс -	такъ -	къакъ -	сюз -
ач -	ачыт -	таб -	кер -
буу -	тарт -	джырт -	тый -
джар -	кес -	теш -	сюр -
ой -	сыз -	ур -	джаз -

2. Башында сёзлени талайы бла айтымла къурагъыз. 3. Башында берилген аффикслени къошуб атла къурагъа джараулу талай этим табыб, аладан атла къураб джазыгъыз.

247. Ат. - Этимден ат къурау. - Этимден ат къураучу аффикс - макълыкъ (-меклик). Берилген сёзлеге -макълыкъ (-меклик) аффиксни къоша, атла къурагъыз. Къурагъан сёзлеригизни магъаналарын айтыгъыз.

I. Тиз -	II. Сюй -	III. Чыйырт -
джар -	тюрлен -	къурут -
джорт -	ёзеле -	къоруула -
къара -	сакъла -	къакъла -
къору -	арсарлан -	керпеслен -
къоркъ -	аякъсы -	багъышла -
джой -	ачыуса -	аумала -
сайла -	бойна -	сопалан -
табла -	тартын -	тентер -
къай -	тары -	татдыр -
тенгсин -	джюрексин -	ачыусун -

248. Ат. - Этимден ат кѳурау. - Этимден ат кѳураучу аффиксле -гзакъ (-гек), -чакъ (-чек), -ыкъ (-ик, -юк, -укъ, -к), -ч. 1. Берилген аффикслени кѳоша, этимледен атла кѳураб джазыгъыз., атланы магъаналарын ачыкълагъыз. Ала бла ауздан айтымла кѳурагъыз.

I. Тай -	II. Бур -	III. Кѳууан -
чѳрге -	кѳый -	сѳююн -
джыр -	чири -	кѳююн -
кѳоркѳун -	айлан -	таян -
бугъун -	без -	эмиз -
	юрен -	кѳур -

2. “Чѳргем”, “чѳргек”, “чѳрчек” деген сѳзлени магъаналарында башхалыкъны айтыгъыз. 3. “Таянч”, “таянчакъ”, “таяныу” деген сѳзлени магъаналарында башхалыкъны айтыгъыз.

249. Ат. - Сыфатдан ат кѳурау. - Сыфатдан ат кѳураучу аффикс -лыкъ (-лукъ, -лик, -люк). Башында берилген аффикслени кѳоша, сыфатладан атла кѳурагъыз, кѳурагъан сѳзлеригизни магъаналарын айтыгъыз, атланы сыфатладан магъана башхалыкъларын чертигиз.

I. Таза -	II. Акъыллы -	III. Мылы -	IV. Созма -
узун -	азгъын -	баштѳбен -	тилчи -
джарлы -	ауур -	гыбыр -	гѳбел -
дженгил -	кѳоркѳулла -	ырнык -	зибил -
джарыкъ -	джылауукъ -	джуттакай -	ингил -
асыл -	хынч-хынч -	ауураякъ -	кемизли -
агъачлы -	мурулдауукъ -	джелбаш -	забит -
тѳзюмлю -	бытбыт -	алтаякъ -	кечимли -
тѳзюмсюз -	газ-газ -	матух -	кыскыныкчы -
кѳыйыкъ -	джакджак -	хомух -	дыгаласчы -
татлытил -	сюекаууз -	джигер -	гузабачы -

250. Ат. - Атны айтымда кѳуллугъу. - Айлануу. Джазыб айтымлада атла кѳайсы членле болгъанларын ачыкълагъыз. Айлануулары тюблерин сызыгъыз.

I. Келгенме, анам, ушакъ этерге, тансыкъ болуб, тюберге ашыгъа. Сен эркинлик бер уппа этерге, башымы салыб кѳабыр ташынга! “Кел, балам, джууукъ, сюелме кенгде; тилеги-нги уа кѳабыл эталмам: турургъа - джюгюм ауурд юсюмде, мындан узалыб санга джеталмам”. (*Биджиланы И.*)

II. Сабийге кереклиси - кѳкню тазасы,
Сабийни ышыкълыгъы - аны анасы.
Уллу - гитче да - бютеу кѳарнашла,
Биринге кѳууанч - кѳууанч биринге,
Биринге бушуу - бушуу кѳалгъаннга.

Иги болугъуз биринг биринге! (*Сылпагъарланы К.*)

СЫФАТ

251. Сыфат. - Сыфатны магъанасы, ышанлары, соруулары. Сыфатланы табыгъыз. Ала къайсы сёзле бла байланганларын ачыкълагъыз. Сыфатлагъа соруула салыгъыз.

Буу

Буу сейир джануарды. Бизни республикада бууланы талай тюрлюсю тюбейдиле: джур, буулан, марал, темиркъазыкъ буу.

Буула дуняны башында кёб джерде джашайдыла. Аланы кийик айланганлары да, къолгъа юретилгенлери да бардыла. Къыш ачы суукъладан бууланы къалын джюнлери сакълайды. Ала джаз джабагъы арытадыла: къышкы тутуш джабагъылары тюшюб, жангы тюк чыгъады. Ала мюйюз да арытадыла. Мюйюзлеринде сызлагъа джыл сайын бир кюшүлады. Аланы санаб, буугъа ненча джыл болгъанын билген къыйын иш тюлдю. Буула джаз ханс отлайдыла, чырпы неда терек чапракъланы ашайдыла. Къыш а аякълары бла къарны къазадыла, ханс, агъач тюк, таш тюк табыб ашайдыла. Буула бек хайырлы джануарладыла. Ала адамгъа хайырлы затла бердиле: эт, сют, джюн. Терилери уа джылы тонла этерге, джылы аякъ кийимле тигерге джарайдыла. Мюйюзлеринден пантокрин деген дарман этиледи. Сибирде уа бууланы чаналагъа джегедиле.

252. Сыфат. - Тюз эмда къуралгъан сыфатла. Тюз эмда къуралгъан сыфатланы табыгъыз. Сыфатланы толкъун сыз бла сыза джазыгъыз.

I. Даут, менден эсе табыракъ сёзлю, батыр кёллю келечи керек эди. Бу суукъ дуппурда чёгюбмю турлукъбуз? Ахмат... сакъал, мыйыкъ жангы ургъан, кенг имбашлы, сир къатхан, чырайлы джашды. Къап- къарады чачы-башы. Не ауур машок салсанг да, белин бюкмей элтирча къарыуу барды.

(*Батчаланы М.*)

II. Къазий, джумушакъ джюрекли, саулукъсуз атасы, Нафисатны къыйын джашауун кёрюб, аны кёлтюралмай, юйден, арбаздан чагъыб, не чегетде отун эте, не ныгышлада баш кечиндиреди. (*Боташланы А.*)

253. Сыфат. - Тюз эмда къуралгъан сыфатла. - Къурау сыфатла аффиксле. 1. Сыфатланы табыб, тюз сыфатланы тюз сыз бла, къурау сыфатланы толкъун сыз бла тюблерин сызыгъыз. Башларына сорууларын сала джазыгъыз.

Тенгизледе медуза деб бир сейир джануарчыкъла боладыла. Алагъа джануар дерге да къыйынды, къымылдагъан-

лары-затлары билинмейди. Толкъунла чайкъай, сууда рахат къалкъыб туруучандыла. Суу къайры сюрсе, анда турадыла. Гаккыны чий агъына ушайдыла, джассы, тегерек, тепшек табакъны тюбуне джайылыб тургъанча бир затладыла. Ул-лулукълары бир къарыш чакълы бирди. Сууда уа чайкъала тургъан акъсыл мияла табакъчыкыгъа ушайдыла. Ала бек хайырлы джанууарладыла. Сап-сары кир сууну сазындан тазалаб, кѐм-кѐк таза этиб къоядыла. Медузала болгъан джерде суу айырылыб таза болады.

2. Сыфат айтымны къайсы членли болгъанын айтыгъыз.

254. Сыфат. - Тюз эмда къуралгъан сыфатла. Къурау сыфатлада аффиксле. - Санаула. 1. Сыфатланы тюблерин сыза джазыгъыз. Къурау сыфатланы аффикслерин юстюн бла айырыгъыз. Санауланы сѐзле бла джазыгъыз.

Сарытюз.

Сарытюз уллу къарачай эллени бириди. Кенг орамлары, кегет тереклери, иги къаралгъан бачхалары элге къууат саладыла. Бусагъатда Сарытюзде 900 артыкъ юйдеги джашайды. Эл кеси да 1924 джыл къуралгъанды. Элни къуараргъа Батчаланы Илиясны (Джанууайны) уллу къыйыны киргенин элчиле унутмагъандыла. Бурун алайда мал тутуучула эл тюшерин огъурамагъандыла, къаршчы болгъандыла. Таб хоншу стансечиле да ушатмагъандыла. Алай а Илияс бла аны къаджыкъмагъан негерлери къоркъмай, арымай кюрешгендиле. Джангы элде джашаргъа къуру огъурлу, намыслы, ишленген, ишни суйген адамланы алгъандыла. Алай бла, Сарытюз эм онглу, иги эллени бири болгъанды. Талай ъмюрню мындан алгъа уллу къыйынлыкъладан чачылгъан ата-бабаларыбызны джерлеринде, эл тюблеринде алай-алай джангыдан тюшген къарачай эллени бири Сарытюздю. Сарытюзчюле туугъан эллерини сыйын сакъларгъа сакъдыла окъуугъа, иште да бек тырмашадыла. “Кадра Сарытюз” деб аны ючюн айтылгъанды.

2. Сыфат санда, болушда тюрленемиди? Аны ат бла къалай байланганын айтыгъыз. 3. “Мал тутуучу”, “уллу”, “бай” деген сѐзле бла экишер айтым къурагъыз. Ала бирер айтымда ат, бирер айтымда сыфат болсунла.

255. Сыфат. - Сыфатланы къурау. -Лы (-лу, -ли, -лю), -сыз (-суз, -сиз, -сюз) аффиксле бла сыфатла къурау. 1. Берилген сѐзлеге башында айтылгъан аффикслени къоша, джангы сыфатла къурагъыз, къурагъан сѐзлеригизни магъаналарын айтыгъыз.

1. Заман, кюч, тай, бет, намыс, джорукъ, кюн, сѐз, къыйын, зауукъ, керек, тау, ханс, къарыу, къайгъы, улоу, буруу.

II. Бузоу, кёгет, битим, буу, ийнек, тынчлыкъ, суу, мырды.
III. Мизам, чепкен, къуууш, къууушхан, туууш, джара, бугъ-
ой, чынгыл, кёмеуюл, чыран, чайпан, джалпакъ.

IV. Джауум, джангур, сангкыылчакъ, джанккыылыч, заба,
раса, мусхот, зыка, мия, джыгырык, чыпчыкккёз, кыылгъан,
къарампил.

V. Къартчыгъа, илячин, джаубедек, мамурай, байрамджак,
кыыргый.

256. Сыфат. - Сыфатланы къурау. - Сыфат къураучу аффиксле
(-укъ, -акъ, -ек, -гъакъ, -гек, -юк, -къ). Башында берилген аффикслени
кшоша, сёзледен джангы сыфатла къураб джазыгъыз, аланы магъаналарын
айтыгъыз.

I. Тай, юрк, ил (илиндир), къоркъ, гюрюлдеу, дыбылдау,
джызылдау, къалтырау, джылау, гызылдау, джырылдау,
джююлдеу.

II. Уччала, тайгъала, гыжылдау, шууулдау, дууулдау.

257. Сыфат. - Сыфатланы къурау. Сыфат къураучу аффиксле: -
гъы (-хы, -нгы, -нгу, -ги, -гю, -нги, -нгию). Башында берилген аффикслени
кшоша, сёзледен джангы аффиксле къураб джазыгъыз.

I. Эртде, бурун, алгын, тюнене, ингир, ашхамда, кече,
джай, джаз, кыыш, къач, быйыл, бюкюн, бирсикюн.

II. Иште, юйде, сахарда, тауда, сууда, кёкде, джууукъда,
узакъда, кюлде, базарда, бауда, къашпакъда, юзгерее,
чалманда, бурууда, къауданда, гелеуде, отлауда, гыйыда, къакъ-
ыракъда, деппанда, дорбунда, къаяда, сызгъада, кшулакъда,
ёзенде, кемеде, тебеде, талада, тюзде, сыртда, кыышлыкъда.

III. Джубуранда, ёмюрде, келеккее, кюнде, джылда,
заманда, сюрюуде, кюбюрде, кёзюлдюреуюкде, сыбызгъыда.

258. Сыфат. - Бош, кшо сыфатла. 1. Скобкаланы ача джазыгъ-
ыз. Сыфатланы табыб, алай нек джазгъаныгъызны айтыгъыз.

I. (Алаша) табан аякъ кийим (мийик) табандан эсе мад-
жал турады, ашалмай. Фатиманы (узун) этек къатапа чепкени
бек (омакъ) тигилгенди. Бурун малчыла (узун) къангич бла от
орун, ханс тамыр-зат къазыучу болгъандыла. (Кёк) джаулукъ
сатыла тургъанлайына, бир (кёк) джаулукъ кыыз келиб, кеси-
никиге ушаш дагъыда бир (кёк) джаулукъ сатыб алды.

II. (Айры) дуппурну айрысында кшою сюрюу отлай ту-
рады. (Чал) башындан бёркюн алыб, Алхаз (чал) баш таулагъа
къараб турады. Бийнегерни аллына (юч) аякъ буу чыккыгъан-
ды. Арбазда (юч) аякъ, юсюнде да чоюн кшайнай, арлакъда
да тепсиде (юч) аякъ, шорпа кшуылгъан аякъла, бар эдиле.

(Кёк) кёз таула деб бизни таулагъа бош айтмайдыла: (кёк) бо-
ялгъанча, ариу (кёк) суула бек кёбдюле анда. (Акъ) кёнчек джаш
(акъ) кёнчегини бучхакъларын къакъды. (Узун) боюн дууадыкъ
(узун) бойнун созуб, джагъадагъы адамлагъа къарады.

259. Сыфат. - Сыфатланы къурау. - Ат халда джюрюген сыфатла.

1. Скобкаланы ача джазыгъыз. Сыфатланы табыб, тюблерин сызыгъыз.
Сыфатладан къуралгъан атла бла атладан къуралгъан сыфатланы табыгъыз.

I. Къызбай (батыр) нёгер болалмаз. Къызбай (арбаз) ба-
тыр болур. (Къоркъакъ) кёзю экили кёрюр. (Махтанчакъ)
бир джери кем. (Тау) джолла къоркъуулудула. (Къагъыт) аш-
чикде (сабий) кийимле бар эдиле. (Къоркъакъ) тёбедеги төр-
теу кёрюнюр. (Тери) тон джылы болгъанын ким да биледи.
(Дыгаласчы) къатында болгъаны джунчутхан этеди ансы,
иш тындырыргъа себеб болмайды. (Кенг) арбаз юй джашаргъа
табды. (Къубас) сумка иги тутады, (ауур) болады ансы. Ке-
сингча бир адамгъа (ауур) салыргъа джараматгъанын унут-
магъыз. (Халал) кёллю адамлагъа ачыкъ болады.

II. (Джагъа) чепкен. (Джангур) суу. (Терезе) мияла.
(Джюн) кёлек. (Сахтиян) чарыкъла. (Тыйын) тон. (Ётюрюк-
чю) шагъатлыгъы. (Тауукъ) къанат. (Чач) эшмеле.

2. Экинчи бёлумдеги сёзле бла айтымла къураб джазыгъыз. 3. Аtdан
сыфат къалай къуралгъанын айтыгъыз.

260. Сыфат. - Сыфатланы тюз джазыгу. Скобкаланы ача джазыгъыз.
Сыфатланы къалай джазыллыкъларына эс бёлюгюз.

1. (Къызыл) чепкен къыз бир (ариу) тепседи. (Ингир)
тойла къарачай джаш төлю бек суйген (джарыкълыкъ) эмда
(ишленмеклик) юрениу ишлени бири болгъандыла. (Кём, кёк)
тау сууланы (таза) адам сейирсинирчады. (къап, къара, узун)
эшмеле тепсеген къызгъа бек (таб, ариу) джараша эдиле.

Байламлы тил айнытыгу.

261. Табигъат суратлау. “Боран” деген темагъа чыгъарма джа-
заргъа материал джыйыгъыз.

Боранны кесигиз кёргенигиз, боранда къалгъаныгъыз
болгъанмыды? Ол не заманда эди?

Боранны аллы бла кюн, хауа къалай эдиле?

Боран къалай башланды? Адамла, малла-затла боранны
аллында кеслерин къалай тутдула?

Хауа, табигъат къалай тюрлендиле? Боран къаллай
бирни барды?

Тёгерекде заран тюшген зат болдуму?

Боранны юсюнден дагъыда не билгенинг барды?

262. Табиғат суратлау. “Тауғя барғяныбыз” (неда “Джолоучу-дукъда”) деген темағя чығарма джазарғя материал джыйығъыз.

Тауғя къачан, ким бла барғян эдигиз?

Джолда не кёре барғян эдигиз? Хауа къалай эди? Тё-регегигизде сиз джаратхан, суйюннген, сейирсиниб къарағян не эди?

Джол къаллай джерле бла бара эди? Джол джанында неле тюбей эдиле?

Нёгеригиз не хапарла айта, нелени кёргюзте бара эди?

Ол джол джолоучудукъда эсигизде къалғян не зат (сей-ир зат, хапар, иш) болғян эди?

263. Табиғат суратлау. Китабладан излеб, табиғатны суратлағян эпизодла табығъыз. Авторла алай нек джазғанларын анғыларғя кюре-шигиз.

Авторла джылны бир заманын суратлағянда да тюрлю-тюрлю нек джазғанларына эс бёлюгюз. Табиғат хал бла адамны халында байламлылыкъны ачыкълағъыз. Талай табиғат суратлау эпизодланы кёчюрюб алыб, аланы бир-биринден башхалыкъларын айтығъыз.

Табиғатны суратлауда къаллай эпитетле кёб тюбеучю-сюн айтығъыз.

264. Табиғат суратлау. Кесигиз турғян комнатланы суратлағъыз. Берилген соруулағя таяна, комнатығъыз къаллай болғанын, аны къалай джасағянығъызны, къалай джыйыучугъузну хапарлағъыз.

Межямығъыз къаллайды, ненча комнаты барды?

Сизни бла бир комнатда дағъыда ким турады?

Комнатығъыз неле бла, къалай джасалғянды, ким джа-сағянды?

Турғян комнатығъызны джасалғанын кесигиз джа-ратамысыз?

Сиз кесигизни джумушугъузну кесигиз этиб, комна-тығъызда хар затны кесигизми джыясыз, огъесе башхаламы джыядыла?

Комнатығъызны къалай джасалғананы, джыйылғананы, хыйсабы сизни халигизни кёргюземиди, огъесе сизге аны баш-хасы джокъмуду?

Юйюгюзге эм бек суйген комнатығъыз къайсыды? Нек?

265. Комнатны суратлау.

Излеб, соруб, этнографиялыкъ китаблада табыб, бурун къарачайлыла юлерин, комнатларын къалай джасаучула-

рын табыб, суратлагъыз. Юйлени ишлеу, джарашдырыу, ичлерин джасау заман бла, хыйсаб бла, адамны кесини болуму бла, халиси, джашауу бла къысха байламлы нек болгъанын ачыкълагъыз.

266. Комнатны суратлау.

Кесигиз сайлаб алыб, къайсы болса да бир комнатны (не танышыгъыз джашагъан комнатны, не класс комнатны, не джууукъларыгъызны бирини юйюнде бир комнатны дегенча) суратлаб джазыгъыз. Комнатны джарашдырыу - джашаргъа табыкъ къурау бла байламлы болгъанын, ичинде джашагъанланы джашауларыны кюзгюсю болгъанын унутмагъыз. (Танышыгъызны, тенгигизни, неда кимни болса да юйюне кирсегиз, тегерегине сынчылаб, кёб эс ийиб къараб, сынаб туруу къарачайда ишленмегенликге саналгъанын, эрши кёрюннгенин, юй иеси кеси кёргюзгеннге эс ийиб къараргъа болгъанын эсде тутугъуз).

267. Адамны халисин суратлау.

“Мени халим къаллайды?” деген чыгъарманы джазар ючюн, кесигизни халигизни къаллай болгъанына сагъыш этиб, тышындан къараргъа, кесигизни башха адамныча суратларгъа кюрешигиз. Къаллай хали шартларыгъыз болгъанларын айтхан заманда, ол айтылгъанны тюзлюгюн беги-тирге патауала (джашауугъуздан юлгюле) келтиригиз.

Сен кесинги къаллай адамгъа санайса?

Халинги кёргюзген баш ышанларын къайсылададыла деб кёлюнге келеди? Нек?

Кесинге сынчы кёзден къарай билемисе?

Иги иш эте эсенг, нек этесе? Адамладан къоркъубму огъесе уялыбмы, алай тюзге санабмы?

Аман эте эсенг, ангылай тургъанлаймы этесе, ангыла-маймы этесе, башха тюрлю этерге кесингден онглуладан къоркъуб (эришиб, иги этерге уялыб) къойгъанын боламыды?

Джукъну сагъышын, терс-тюз этгенинги юсюнден сагъышны ишни этиб бошасангмы этесе, эте башлагъынчымы этесе?

Джукъну эте башласанг, сени этгенинги башха адамлагъа къалай тийишеди деб, аны сагъышын этиученмисе?

Кимни эниклейсе? Кимге ушаргъа сюесе? Ушар ючюн, не этесе?

Халинги тюрлендириб кюрешгенинги боламыды, мен этген бары да игиге саналсын, дебми къояса?

268. Адамны халисин суратлау. Окъугъан китабларынгда, эшитген халарларынгда, таурухда, джомакъларынгда эм бек джаратхан адамынг (героюн)г ким болгъанын эсинге тюшкюрюб, аны къаллай адам болгъанын суратла.

Джаратхан героюну асыл адамгъа нек тергейсе? Хали шартларында адамны илешдирген, эниклерге талпытханла къайсыладаыла?

Этген ишлеринде нени джаратаса? Нек?

Ол тюшген хыйсаблагъа сен тюшсенг, кесинги къалай тутарыкъ эдинг? Аны джангылычына не ишин санайса?

Анга ушаргъа кюрешиб, иги иш этгенинг болгъанмыды?

СЁЗЛЕНИ АНГЫЛАТЫУ

1. Алауан - крокодил.
2. Чыркъ - клин (кийимде).
3. Сиркесуу - уксус.
4. Дордук - токъ, тышыс, тылапыс, семирген.
5. Джырмык - узун ингичке тери бау; къанджыгъа бау (териден).
6. Мулда - малны бойну бошалгъан джеринде сырт дукъуру (холка).
7. Бершка - узундукъ ёлче.
8. Гёренке (кюренке) - ауурлукъ ёлче: 1 фунтха джууукъ (фунт - 409,5 гр.)
9. Аллезин - ийнакъ сёз, къойчукъ деген магъанада.
10. Аллезий - ийнакъ сёз, ийнекчик деген магъанада.
11. Гелля - самаркъу сёз: баш, санчаракъ баш.
12. Доппан - тегерек (шарча зат); сабсыз токъмакъ; бёрк кеб.
13. Доппас - алаша кенг, къысха базыкъ (джассы); джайылгъан.
14. Оттубий - бир джукъну этерге ёч; гынттылы, къылыкълыракъ.
15. Тахтаныргъа - этиб турургъа тюзелирге; хаман биреуге ышаныргъа.
16. Тепшек - тарелка; кёчген магъ; джайылтмакъ, алаша кенг.
17. Тапхыр - тик джерде берлакъ чыгъаракъ тюз джер, терраса.
18. Машкъа - тынч ат; кёчген магъ.: тынч, тынчкёл, озгъан рахат.
19. Ыхтырма - къолайсыз юйчук, кесек заманнга деб этилген юй кибик.
20. Мангырамаз - 3-4 джыллыкъ къочхар неда теке.
21. Мангы - ууакъ металл ача, монета.
22. Джингил - бек джарыкъ бояулу, ачы джарыкъ боялгъан; ачы къызыл.
23. Аран - батыу джер, долина.
24. Сенг - бузлагъан суу эриб джарылса, джюзе-бата тургъан буз гырт.
25. Сырыныргъа - тюрберге; бурун урургъа; юйленирге, къошулургъа.
26. Чыйыргыргъа - теблерге, хансын аудурургъа.
27. Угулургъа - мыллык атаргъа, джумулургъа, джёнереге, чабаргъа.
28. Джыгырык - кегейсиз чарх; кёчг. магъ.: кючлю, деменгили, сайлама.
29. Кюлтыпыс - кюляякъ, болумсуз.
30. Опракъ (опуракъ) - кийим; эскирек кийимле.
31. Джелкъуш - ёгюз арбада ёгюзню башы бла арбадан боюнсагъа кенделен салыннган къурукъ (биченни ёгюзге иймей тутарча).

32. Горсай - узун ёре, гонда.
33. Къурсакъ - къарын, ич.
34. Боюнчакъ - боюн джасау, ожерелье.
35. Чапчакъ - джыккыр; кёч. магъ.: алаша кенг, семиз.
36. Къазакъ - джангыз, белек чыкъгъан, айырылыб кеси чыкъгъан.
37. Суюкелирге - таяныргъа, ышылыргъа.
38. Таракъчы - къыз, тишируу.
39. Таякъчы - джаш, эркиши.
40. Чёргек - бешик быстыр (сабийни бутларыны арасы бла чёргеучю быстыр).
41. Къандагъай - буулан, лось; клапа.
42. Хасиет (хасият) - хали шарт; къууум; намыслылыкъ.
43. Шепшокъа - оюнну эмда тебсеуню аты.
44. Эземе - хантны аты: ууулуб, эзилиб этилген хант.
45. Джыгырай - тёппе; къысха тёппе чач.
46. Аштырхан - чам сёз: мухар.
47. Аума - келекке, аумала - келекке эт, аумалау - келекке этиу.
48. Бойнаргъа - кесин уллу кёллю тутаргъа, башына сый тартаргъа.
49. Тентерирге - къабларгъа (башын тюбюне), къотарыргъа; джер тенте-
рирге - кёб барыргъа, къыйналыб айланыргъа, излеб айланыргъа.
50. Тарыргъа - джерге урунургъа; джукъну этиб турургъа тюзелирге.

БАШЛАРЫ (ОГЛАВЛЕНИЕ)

Ал сѣз.....	3
Башланган класслада окъулгъанны къайтарыу.....	4
Айтым.....	4
Айланыу.....	16
Туура сѣз.....	17
Диалог.....	22
Фонетика, графика, тюз джазыу.....	27
Сѣзню къурамы.....	52
Бир тамырлы сѣзле.....	56
Къош сѣзле.....	58
Къурау сѣзле.....	62
Лексика.....	63
Сѣзтутушла.....	69
Тилни кесеклери.....	70
Ат.....	70
Сыфат.....	91
Байламлы тил айнытыу.....	94
Сѣзлени ангылатыу.....	97

Салпагарова Кулина Абулкеримовна

Дидактический материал к учебникам
"Карачаевский язык"
На карачаевском языке

Редколлегия: Салпагарова К. А. (Гл. ред., учред.), Джуккаева Б. Ю. (зам. гл. ред.),
Батчаев А. М., Узденов Р. С.-М., Хапаева С. М.

Журнал зарегистрирован региональным управлением Госкомпечати КЧР 18.04.1996.
Свидетельство № Ж 0055.

Адрес редакции: г. Черкесск, 369000, ул. Фабричная, 139, ред. журнала "Ильичи".

2003 г. ОАО "Полиграфист", г. Черкесск, ул. Первомайская, 47.
Лицензия № 040035 от 14.06.99 г. Заказ № 3195. Тираж 2000.

ГОСУДАРСТВЕННЫЙ ГИМН КАРАЧАЕВО-ЧЕРКЕССКОЙ РЕСПУБЛИКИ

*Музыка А. Дадурова
Слова Ю. Созарукова*

Древней Родиной торжусь я!
Вечен свет снегов Эльбруса
И свята Кубани чистая струя!
Эти степи, эти горы
Мне и корни и опора,
Карачаево-Черкесия моя!

Благодарен я отчизне
За все годы своей жизни
Среди братских языков, родимых лиц,
Ты дана самой природой,
Колыбель моих народов,
Городов моих, аулов и станиц!

Ты — землежитна Россия!
Пусть под мирным небом сияет
Будет доброю всегда судьба твоя!
И живи в веках, родная,
Вла ли пороги не зная,
Карачаево-Черкесия моя!